

Укладач

Юрій ВИННИЧУК

СОЛОВЕЦЬКИЙ ЕТАП

АНТОЛОГІЯ

Великий науковий проект

АНТОЛОГІЯ

Соловецький етап. Антологія

«Фолио»

2018

Антологія

Соловецький етап. Антологія / Антологія — «Фолио»,
2018 — (Великий науковий проект)

ISBN 978-966-03-8102-5

Горезвісна Соловецька каторга прийняла до себе майже всіх представників народів СРСР і навіть Європи й Америки. Можна вважати, що советська табірна система почалася, коли 13 жовтня 1923 року було створено Соловецький табір особливого призначення з двома пересильно-розподільчими пунктами у Архангельську та Кемі. Каторга проіснувала до 2 листопада 1939 р. «Соловецькі табори – країна мук і відчаю. Переважну більшість з тих, хто туди потрапляв, чекала загибель. У запліснявілих мурах монастиря, де колись ченці кадили фіміам покори Всевишньому, тепер фабрикували романтичну брехню про любов-ненависть і царство Боже на землі», – писав письменник І. Гришин-Гришук, який пережив сибірські табори. Ця антологія присвячується тому останньому етапу 1937-го року з Соловків до урочища Сандармох у Карелії, де було вистріляно цвіт української інтелігенції, а серед них кілька десятків науковців та біля трьох десятків письменників – Валер'яна Підмогильного, Миколу Зерова, Павла Филиповича, Мирослава Ірчана, Валер'яна і Кліма Поліщуків, Олексу Слісаренка, Григорія Епіка, Юліана Шпола, Василя Штангея, Марка Вороного, Михайла Лозинського, Леся Курбаса та багатьох інших... Протягом п'яти днів – 27 жовтня і 1—4 листопада – було убито 1111 в'язнів. Минуло 80 років від цієї дати.

ISBN 978-966-03-8102-5

© Антология, 2018

© Фолио, 2018

Содержание

Соловецька трагедія	6
Соловецька каторга	14
№1	14
№ 2	21
№ 3	23
Семен Підгайний	26
Семен Підгайний	26
Уваги до загальної характеристики каторги	27
Ті, чиї імена не значаться в історії	40
Державні і партійні діячі совєтської України	49
Українські науковці і митці	59
Кінець ознакомительного фрагмента.	86

Соловецький етап Антологія

Соловецька трагедія

Соловецька каторга прийняла до себе майже всіх представників народів СРСР, а навіть Європи й Америки. З Соловків починається советська табірна система, коли 13 жовтня 1923 р. було створено Соловецький табір особливого призначення з двома пересильно-розподільчими пунктами в Архангельську та Кемі. Каторга проіснувала до 2 листопада 1939 р.

«Соловецькі табори – країна мук і відчаю. Переважну більшість із тих, хто туди потрапляв, чекала загибель. У запліснявілих мурах монастиря, де колись ченці кадили фіміам покори Всевишньому, тепер фабрикували романтичну брехню про любов-ненависть і царство Боже на землі», – писав письменник І. Гришин-Гришук, який пережив сибірські табори.

«Не було в СРСР такої соціальної верстви, представники якої б не опинились на Соловках, – зазначають упорядники ґрунтового збірника соловецьких матеріалів «Остання адреса» (Київ, 2003). – Це було справжнє єднання всіх трудящих – робітників, селян і, зрозуміло, «прошарку» – інтелігенції. Не забував режим і про релігійних діячів. За відомостями самих репресивних органів, у 1923—1924 роках було заарештовано 2 469 священнослужителів, а в 1931—1932-му – 19 8126. Чимало з них опинились саме на Соловках. До того ж на острові серед в'язнів були люди різних національностей. Значний відсоток серед них завжди становили українці».

За спогадами Семена Підгайного, якому пощастило вижити, до середини 1937 р. на Соловках було зібрано найкращих представників «української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіл».

У нас прийнято вважати Сталіна найбільшим тираном, але насправді ще Ленін вдавався до терору і вважав, що стару інтелігенцію, старі політичні сили треба усунути або знищити. От тільки він російських письменників та вчених випустив за кордон, а українці такого щастя не мали. В одному з листів до Сталіна Ленін писав: «Арестовать несколько сот и без объявления мотивов – выезжайте, господа!.. Харьков обшарить, мы его не знаем, это для нас «заграница». Чистить надо быстро...»

Дуже шкода, що не було вислано за кордон ще й українських інтелектуалів, які б таким чином могли вижити, як вижили російські. Своїх вони тоді ще жаліли.

Сталін, керуючись настановами Леніна, знищив майже до решти стару ленінську гвардію, а окрім неї і більшість полководців. Заможне селянство вважалось теж ворогом, як і інтелігенція, а особливо та, яка втекла з Заходу, шукаючи раю в більшовицькому пеклі.

Чекісти шили липові справи тисячами, вигадуючи неіснуючі контрреволюційні організації, а потім у 1938-му перестріляли й тих, хто слухняно шив ті справи. Знищено було не тільки рядових чекістів, але й великих начальників, як Балицький, Єжов, Ягода. В своєму останньому слові перед розстрілом 3 лютого 1940 р. Єжов заявив: «Я почистив 14 000 чекістів. Але величезна моя провина в тому, що я мало їх почистив».

Цікаво, що найбільше терор зачепив чекістів-євреїв, яких у 1935 році в НКВД працювало 40%, а в 1940 році їх залишилося 4% від усього особового складу.

«Серйозної і спеціальної розробки потребують питання моральних критеріїв, за якими діяли чекістські органи, – пишеться в збірнику «Остання адреса». – Тут можна вказати на одну характерну рису: з року в рік інструкції з добору кадрів усе менше нагадували про відданість «справі пролетаріату». Керівників ЧК, а згодом ГПУ—НКВД, хвилювало насамперед інше –

вміння працівників бути дисциплінованими, виконувати всі доручення, зберігати секретність у будь-якій справі».

Уявлення про тогочасні умови роботи дає невеличкий уривок з листа групи комуністів-чекістів до ЦК РКП(б) від 18 березня 1921 р.: «Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який вводиться в дію механічно. Навіть механічно мислить, бо в нього відібрали право не тільки вільно говорити, але й вільно індивідуально мислити... Тепер, якщо ми подивимося на комуністів, які знаходяться у пролетарських каральних органах, то ми побачимо, що вони стоять поза політичним життям Республіки, оскільки завдяки довгому перебуванню в каральних органах, завдяки одноманітній, черствій, механічній роботі, що полягає тільки у розшукуванні злочинців і в знищенні, вони поступово проти власної волі стають індивідами, які живуть окремим життям. В них розвиваються погані нахили, як пихатість, честолюбство, жорстокість, черствий егоїзм тощо, і вони поступово, для себе непомітно, відколюються від нашої партійної сім'ї, створюючи свою особливу касту, що страшенно нагадує касту колишніх жандармів... Будучи броньованим кулаком партії, цей самий кулак б'є по голові партії».

Багато чого автори цього листа визначили дуже влучно. Тенденції, що виявилися ще на початку 20-х років, не тільки не зникли, а навпаки, зміцнилися в наступні роки. І бив «броньований кулак» у першу чергу не по голові партії, а по представниках інтелігенції, насамперед – старої української інтелігенції. Всебічне нагромадження «компромату» проти неї почалося досить рано, як і досить рано розпочалося розгортання політичних процесів за наперед підготовленим сценарієм.

Першим з них в Україні був процес над членами колишнього найпотужнішого конкурента більшовиків – Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у травні 1921 р. Цей процес відомий ще під назвою «справа Голубовича» (за іменем колишнього прем'єр-міністра УНР Всеволода Голубовича). Усі обвинувачення мали виключно політичний характер і були підпорядковані задуму «затаврувати» уряд Української Народної Республіки (за укладення миру з німцями у 1918 році, організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 р. тощо).

Матеріали у цій справі збирали чекісти. Попереднє слідство здійснював заступник начальника особливого відділу ВУЧК С. Дукельський, а В. Балицький очолював спеціальну комісію. Згори з політбюро було «підказано», як готувати обвинувальний акт: «В обвинувальному акті відзначити зв'язок з бандитами та білогвардійцями як на Україні, так і за кордоном... Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції».

До речі, свідками на згаданому процесі були В. Затонський, колишні члени УПСР П. Любченко, О. Шумський, І. Кулик, В. Еллан-Блакитний, Ю. Мазуренко. Лише В. Блакитний помре власною смертю, а решта діячів були знищені.

Олександра Шумського, наркома освіти України у 1924—1927 роках, було оголошено навіть лідером «національного ухилу» (разом з письменником Миколою Хвильовим та економістом Михайлом Волобуєвим). На початку 1927 р. його усунули з посади й відправили працювати в Росію. У 1933 році його заарештовано, відправлено на Соловки, потім – на заслання у Красноярський край. 1946 р., коли він повертався в Україну, його було вбито за особистим розпорядженням Сталіна й Кагановича.

4 вересня 1926 р. заступник голови ГПУ УСРР Карл Карлсон, помічник начальника секретного відділу (СВ) Ошер Абугов і тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го відділення СВ Борис Козельський підписали службовий обіжник під назвою «Про український сепаратизм». Стрижень цього важливого документа орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», насамперед з числа представників «правої» української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема тих, хто повернувся (або ще

хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої «українізації». Автори цього закритого листа відверто пояснюють, чому це слід робити:

«Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперішнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін «культурної роботи» заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося.

«Культурна боротьба» набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважно більшість найвидніших представників української контрреволюції».

У листі названо найбільш небезпечні, з точки зору ГПУ, осередки українства, які виконують умови «українізації» у своїх розрахунках. У першу чергу це – Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), «могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя», Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яка «зібрала навколо себе компакту масу колишніх примітних діячів УНР».

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це заради того, щоб зробити висновок про те, що «на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу», та підкреслити зростання активності «ворожих нам соціальних і політичних прошарків».

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників, ГПУ задовго до відкритого наступу на «українізацію» розгортало власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично точно ГПУ—НКВД пізніше, вже з кінця 20-х років, буде трошити українську інтелігенцію.

Цікаво, що українців не тільки не випускали на Захід, хіба що на короткий час, а навпаки, ще й заманювали в Україну. Таке враження, що українізація була задумана саме з тією метою, аби заманити якомога більше українських емігрантів та втікачів. А потім їх усіх знищили.

У 1935 році в Україні було заарештовано 24 934 осіб, у 1936-му – 15 717, у 1937-му – 159 573, у 1938-му – 108 006, у 1939-му – 12 000, у 1940-му – близько 50 тисяч.

Та повернімося до соловецької трагедії. Як пишуть дослідники, «на осінь 1937 р. у багатьох солончан терміни ув'язнення закінчувались». Треба було вирішувати, що з ними робити, оскільки вихід на волю цих людей, засуджених у більшості за політичними статтями, був небажаний для режиму.

Збереглося чимало документів про те, як в'язні-українці реагували на посилення режиму щодо них, зокрема, на відправку з інших таборів СРСР до Соловецького відділення НКВД. Ось один з таких документів – агентурна записка від 1 квітня 1936 р.: «Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшуюче. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміновою відправкою під конвоем у доволі важких умовах перевози.

Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ у цілому...

У той же час давали поради... мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть у кінцевому рахунку відомі органам НКВД.

Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Миколаєнко. Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт».

З особливою увагою соловецькі в'язні слідували за подіями в Україні. Наприклад, у грудні 1935 р. Ю. Самборський зауважив, що «останнім часом почали звозити у Соловки українців з усіх таборів, це засвідчує, що з українцями ще не закінчили». У березні 1936 р. М. Ірчан-Баб'юк говорив: «Переслідування всього українського здійснюється з математичною

планомірністю, і, допоки живий Сталін, Україна не перестане бути об'єктом чистки, що не припиняється».

До речі, жорстоким було ставлення не тільки до українських, а й до інших «націоналістів». У цьому зв'язку не можна не згадати цілком слушне зауваження Жака Россі, автора унікального «Довідника по ГУЛАГу», про те, що після жовтня 1917 р. було багато засуджених за «буржуазний націоналізм». Спочатку серед них траплялись і росіяни, але на початок 20-х років вони зникають: «Авторів, який з 1937 до 1958 р. побував у десятках пенітенціарних закладів, не довелося зустріти жодного росіянина з цим обвинуваченням. Водночас чисельність всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає».

М. Ірчан-Баб'юк у грудні 1936 р., коментуючи виступ Сталіна на з'їзді рад, сказав: «У мене розвіялись всілякі ілюзії щодо пом'якшення моєї долі, а також щодо амністії. Всі, хто має 58-му статтю, тепер засуджені на фізичне знищення».

Агенти ЧК старанно записували все, що було мовлено в таборах. Таким чином було зафіксовано багато цікавих думок. Зокрема історик М. Яворський говорив 4 лютого 1936 р.: «Самогубство Скрипника було наслідком його розчарування у Сталіні, який змінив своє ставлення до українських справ у 1932—1933 роках і підтримав Постишева у його боротьбі проти українського народу. Така зміна у настроях Сталіна особливо тяжко відбилася саме на Скрипникові, оскільки 1929 р. ЦК ВКП(б) санкціонував не лінію Постишева, а лінію Скрипника. Спрямованість Постишева – довести Україну до повного розчинення її в «єдиной неделимой». Після виконання цього завдання Постишев піде на відпочинок, оскільки, безсумнівно, буде усунений Сталіним. Поки що боротьба проти українського націоналізму не скоро вщухне. «Врятований» за Кагановича у 1936 році, обов'язково буде викритий Гринько як голова націоналістичної організації. Тут, до речі, йому пригадають складання боротьбистського меморандуму проти ЦК КП(б)У у 1919 році».

Він мав рацію. Постишев справді пішов на відпочинок, але... вічний.

11 листопада 1936 р. Яворський каже: «Україна – це тепер лише одна назва, оскільки українського там нічого немає... На Соловках за 150 років їхнього існування як царської в'язниці пробули лише 102 чоловіки ув'язнених, а скільки ж тисяч прибуло на Соловки, рахуючи з 1923 р.?» У грудні 1936 р., говорячи про своє визволення, Яворський зауважив, що його, напевно, кудись вишлють, а там «удавлять, як кошеня, оскільки він сам особисто вважає себе відкритим ворогом Радянської влади... Допоки мій народ, тобто Україна, бідує, я повинен або боротися, або сидіти у в'язниці, що також є боротьбою».

Такі необережні, але сміливі слова, звісно, лише підштовхували чекістів до повного знищення ворога, який не кається.

Як вибивали зізнання у нафантазованих злочинах, демонструє свідчення одного з в'язнів: «Мені пропонували написати заяву ще до арешту, що я член УВО. Потім я все-таки піддався провокації, повірив наполегливим запевненням слідчого у те, що писати потрібно, оскільки цього вимагають інтереси партії і Радвлади. Нині я цілком усвідомив увесь розмах цієї справи, ненавижду себе за малодушність і наївність... Вважаю, що Павло Постишев як головний махер цієї уявної справи УВО увійде в історію українського народу як найбільш відразливий, жадібно-кривавий погромник українсько-національної культурної сили, народної душі – інтелігенції. Історія не знає такого погрому на Україні. Усі інші арешти, зокрема, так званих троцькістів та інших, – це маскування поголовного погрому українських кадрів... Під гаслом єдино неделимого Союзу... захищається єдино неделима Росія».

Ось ще один уривок з доносу в квітні 1937 р.: «Гуцуляк розповідав, як Балицький і Постишев покликали до себе Чичкевича і запропонували йому писати про дії УВО у блоці з троцькістами. Чичкевич пішов додому і купив собі кілька пляшок горілки, випив, прийшов своєчасно, але нічого не написав. Тоді Балицький з Постишевим наказали його заарештувати і через деякий час викликали до себе в кабінет заарештованого Чичкевича, пригостили цигар-

кою. «Ну як, – запитують, – усвідомили? Будете говорити правду? Ви ж хотіли вбити...» Балицький показує на себе і Постишева. Чичкевич кивнув головою, склали протокол і далі вже він писав на замовлення слідчого».

У виступі на XII з'їзді КП(б)У у 1934 р. професора М.Чичкевича згадав В.Балицький: «Ми його допитували разом з П. Постишевим. Він дуже довго не говорив стосовно того, що ця форма (тобто тероризм. – *Ред.*), цей метод боротьби застосовується організацією, він довго не зізнався, що у тому, що такого роду директиву дано з закордонного центру, з Берлінського центру, але згодом, побачивши таку компанію, як Постишев і Балицький, вирішив зізнатись (аплодисменти)».

Опинившись у концтаборі, українці й надалі перебували під ковпаком, за ними стежили, фіксували їхні контакти і розмови. В одному з циркулярів зазначалося: «Пропонуємо усіх вище перерахованих ув'язнених взяти в агентурну розробку, встановивши за ними постійне стеження... З'ясуйте їхні зв'язки у таборі і поза ним, як ці зв'язки відбуваються, на якій роботі використовуються, ставлення до безпосередньої і громадської роботи. Вживіть заходів до припинення тенденцій до втечі. Надішліть на них ділові і політичні характеристики».

В агентурному повідомленні від 23 лютого 1937 р. читаємо: «Стає очевидним, що у Кремлі (тобто Соловецькому Кремлі. – *Ред.*) існує українська фашистська організація». У березні 1937 р. таємний інформатор повідомляв: «Видно, що існує якась група... що згуртувалась як внутрішня еміграція і живе яскраво визначеним і глибоко вкоріненим фашистським духом».

«Та перед тим, як чинити розправу, режим мусив бодай формально її виправдати, – пишуть упорядники згаданого збірника. – Тому вирішили створити нові справи, тепер вже тюремні. І їх створили, поклавши в основу повідомлення інформаторів. Саме вони постачали «компромат» – відомості про настрої, розмови, оцінки, що їх висловлюють заплановані до знищення інші в'язні. І таку інформацію видобули, поклавши саме її в основу багатьох розстрільних справ.

Збереглась довідка з 1956 р., що виразно фіксує механізм, за яким здійснювались репресивні акції проти соловецьких в'язнів: «На осіб, які знаходились в ув'язненні у Соловецькій тюрмі, попереднє розслідування не проводилось, а за агентурними відомостями або за довідкою по старій слідчій справі виносились на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення». Ці матеріали стали основою для тюремних справ, а також «розстрільних» протоколів засідання особливої трійки Управління НКВД по Ленінградській області, на підставі яких, власне, і відбулася каральна акція».

Незабаром після розстрілу тисячі ста одинадцяти політичних в'язнів розпочалася чистка в рядах соловецького начальства. Начальника Соловецької в'язниці Івана Апетера арештували 26 грудня 1937 р. і розстріляли в Москві 22 серпня 1938 р.

Його заступник Петро Раєвський начальником побув не довго – лише до жовтня 1938 р. Відтоді він працював начальником Новочеркаської в'язниці НКВД. 10 листопада 1939 р. його заарештували і невдовзі розстріляли.

Під «розстрільними» протоколами трійки УНКВД по Ленінградській області стоїть підпис Леоніда Заковського, справжнє ім'я якого Генріх Штубіс. Один з найвідоміших чекістів сталінської доби, латиш за походженням, Заковський належав до ревних виконавців репресивної політики, про його діяльність було створено чимало міфів і легенд.

Він був особою, близькою до Ф. Держинського, і зробив блискавичну службову кар'єру. Але його жорстокість вражала навіть колег. Про нього згадував колишній відповідальний співробітник НКВД М. Шрейдер: «Коли Заковський, відомий старим чекістам як кар'єрист і аморальна людина, прибув до Ленінграда, там розпочалися безпідставні арешти комуністів і керівних позапартійних співробітників, яких звинувачували у приналежності до троцькістсько-зінов'євської опозиції. Чекісти, які працювали у той період у Ленінграді, розповідали,

що за наказом Заковського у числі інших було заарештовано, вислано або розстріляно багато радянських громадян лише за те, що вони мали таке саме прізвище, як вбивця Кірова Ніколаєв».

Активність начальника УНКВД по Ленінградській області у викритті ворогів народу була настільки бурхливою, що керівникам НКВД часом доводилося навіть стримувати його. Скажімо, коли Заковський написав довідку про незадовільну роботу військових заводів міста і вимагав покарати винних, то навіть Ягода здивувався: «А де тут контрреволюція, де шкідництво?»

Робота Заковського у Ленінграді дістала найвищу оцінку керівництва. 26 листопада 1935 р. він здобув звання комісара державної безпеки 1-го рангу, яке дорівнювалося званню командарма 1-го рангу і сучасному званню генерала армії, а потім нагороджений орденом Червоної зірки і орденом Леніна.

Заковський нахвалявся, що й самого Карла Маркса змусив би зізнатися у роботі на Бісмарка, і мав серед єжовців репутацію начальника, у якого всі 100% заарештованих зізнавались у шпигунстві.

Інколи Заковський і сам брав участь у знищенні «ворога». Коли Єжов розпочав чистки людей Ягоди, чекістів арештовували і розстрілювали одного за одним. Але заарештувати начальника 7-го іноземного відділу НКВД комісара 2-го рангу А. Слуцького не наважувався. Тоді він доручив Фриновському «розв'язати» це питання. 17 лютого 1938 р. начальник ГУГБ запросив Слуцького до свого кабінету на доповідь. Невдовзі туди завітав Заковський і сів поруч із доповідачем. У середині доповіді Заковський несподівано накинувся на Слуцького та затис йому рота хустиною з хлороформом. Тут же з сусідньої кімнати з'явився Альохін зі шприцом у руці й зробив жертві ін'єкцію отрути. Співробітникам НКВД повідомили, що Слуцький перенервував під час доповіді, а газета «Правда» надрукувала зворушливий некролог про вірного сина партії.

Та навіть і ця активність не врятувала Заковського від загибелі. 16 квітня 1938 р. його усунули з усіх посад у НКВД, через чотири дні призначили начальником будівництва Куйбишевського гідровузла, а ще через дев'ять днів заарештували. 29 серпня 1938 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила Заковського на смерть. Вирок було виконано того ж дня.

Були знищені і його найближчі родичі.

16 серпня 1937 р. з'явилася спеціальна директива М. Єжова:

«1. З 25 серпня розпочати і в двомісячний термін закінчити операцію по репресуванню найбільш активних контрреволюційних елементів з числа утримуваних у тюрмах ГУГБ, засуджених за шпигунську, диверсійну, терористичну, повстанську і бандитську діяльність, а також членів антирадянських партій та інших контрреволюціонерів, які проводять у тюрмах ГУГБ активну антирадянську роботу.

У Соловецькій тюрмі ГУГБ репресуванню піддати також бандитів і карні елементи, які ведуть у тюрмі злочинну роботу.

2. Всі перераховані контингенти після розгляду їхніх справ на Трійках при УНКВД підлягають розстрілу.

3. Вам для Соловецької тюрми затверджено для репресування 1200 осіб».

19 серпня 1937 р. ця директива надійшла у Ленінград, і Л. Заковський передав її для виконання своєму заступникові В. Гаріну. У серпні і вересні керівництво і оперчекістська частина Соловецької тюрми підготували і передали в Ленінград 1116 довідок і тюремних справ на в'язнів, які підлягали розстрілу. Потім були складені «розстрільні» протоколи.

16 жовтня 1937 р. Л. Заковський надіслав заступникові начальника адміністративно-господарського управління УНКВД Ленінградської області капітану держбезпеки Михайлу Матвєєву розпорядження: «Предлагается осужденных Особой Тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с/г—ВСЕГО в количестве 1116 человек РАССТРЕЛЯТЬ. Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и связавшись с Начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ Ст. майором Госбезопасности т. Апетер, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, – привести приговора в исполнение согласно данных Вам лично указаний.

Исполнение донесите, представив по возвращении акты».

Соловецьких в'язнів етапували морем до Кемі, звідти залізницею їх перевезли до Медвеж'єгорська в Карелії, де розмістили у слідчому ізоляторі НКВД. Саме тут 27 жовтня 1937 р. Матвєєв прийняв від Раєвського першу партію в'язнів (207 осіб відповідно до протоколу №81). Звідси в'язнів вивезли в урочище Сандармох, де того самого дня і розстріляли. Для катів це стало несподіваним уроком: в'язні намагалися втекти і нападали на конвой. Тоді підсилили засоби безпеки. Решту ув'язнених, яких розстрілювали з 1 по 4 листопада, спочатку роздягали до нижньої білизни, зв'язували руки і ноги, затикали кляпом рота, а потім штабелями складували на вантажну машину й вивозили на місце розстрілу.

Матвєєв особисто (іноді за допомогою помічника коменданта УНКВД Ленінградської області молодшого лейтенанта держбезпеки Г. Алафера) в урочищі Сандармох щодня розстрілював від 180 до 265 в'язнів. Розстрілював, як сказано в одному з документів, «быстро, точно и толково».

Після проведених ексекцій М. Матвєєв був нагороджений («за успешную борьбу с контрреволюцией») цінним подарунком і орденом Червоної зірки. А невдовзі його заарештували за те, що він виконав незаконний, як з'ясувалось, наказ Л. Заковського і за знущання над соловецькими в'язнями. 30 травня 1939 р. Матвєєва було засуджено Військовим трибуналом військ НКВД до 10 років позбавлення волі. Однак сидіти йому довелося недовго: почалась війна, і його у 1941 році звільнили, відновили у званні і в партії. Він повернувся в Управління НКВД Ленінградської області, під час війни був заступником начальника внутрішньої тюрми, став кавалером ордена Леніна. Він пережив війну, у 1949 році звільнився «за станом здоров'я» і помер аж у 1971-му.

Ще 509 соловецьких в'язнів, засуджених особливою трійкою Управління НКВД по Ленінградській області, були знищені в грудні 1937-го і в січні 1938 р. Вказівка Заковського Апетеру підготувати цих в'язнів для передачі начальнику конвою датована 28 листопада 1937 р. За наявною версією, цих в'язнів, серед яких також було чимало відомих українців, розстріляли на пустищі Койранкангас під Токсово.

Акти про виконання вироків цього разу підписані приятелем Матвєєва комендантом УНКВД Ленінградської області О. Полікарповим. Його доля склалася інакше: після арешту Матвєєва він зрозумів, що на нього чекає така сама доля, написав передсмертного листа і 14 березня 1939 р. застрелився.

І нарешті, останню групу соловчан-в'язнів за протоколом № 303 від 14 лютого 1938 р. розстріляли просто на Соловках. Підписав документи про розстріл майор держбезпеки Микола Антонов (Грицюк). А 23 жовтня 1938 р. він був заарештований і 22 лютого 1939 р. розстріляний.

Отже, всього було розстріляно 1627 ув'язнених. В тому числі:

1. За троцькістську діяльність – 780.
2. За шпигунство – 123.
3. За терористичну діяльність – 106.

4. За нац. к/р діяльність – 205.
5. За повстанську діяльність – 147.
6. За фашистську діяльність – 44.
7. За шкідництво – 43.
8. За бандитизм (карний) – 179.

«У підсумку, те, що відбувалося в урочищі Сандармох, – як висловилося Оксана Забужко, – це геноцид еліти. Сандармох є символом кінця української інтелектуальної еліти як окремого історичного феномена. І з того часу вона все ніяк не може відродитися».

Ю. Винничук

Соловецька каторга

№1

Лист селянина з Київщини

(Рік народження 1888)

Жив собі я у селі, господарював, мав собі чималу сім'ю, 7 душ, і усього мав 3,5 десятини землі; було мені дуже тяжко виховувати дітей, ну усе-таки, живши при сім'ї, веселився, бо любив її.

Тільки було дуже важко жити мені через Большевицьку Владу, що вона так ізнущалася із українського селянства, забирала, обдирала, арештовувала; ну не давала селянству нічого: ні мануфактури на одяг, ні шкір на обув, ні інвентарю на обробіток землі. І дуже було важко дивитися на цю справу; навіть і дітям зшитків не було і книжок на освіту. У селян все забирали і руйнували, а заробітків не давали. І це так було і мені і взагалі усім громадянам на Україні.

Знаю, як сьогодні, що це було проти 10 IV 1929 року. Гарненько наробившись, я і усі діти і жінка посходилися увечері до хати, посідали собі, повечеряли, посовітувалися про завтрішній день, як у мене велося, а їй не знали, що наді мною думає Большевицьке ОГПУ. Полягали собі спати, коли слухаю, аж собака гавка. Ідуть. Я думав, що хто із наших громадян. Коли ні. Відчиняю двері, коли уходить у хату із револьверами три чоловіки незнакомі і кажуть: «Можна вас обшукати?» Я кажу: «Будьте ласкаві». Перекидали мені усі речі, не знайшли нічого, а потім кажуть: «Убирайся, ходім з нами». І я пішов. Коли розібрав, аж то ОГПУ. Приводять нас у сільраду, коли там іще єсть наші громадяне. Я питаю: «За що?» Кажуть: «Не знаємо». Коли іще приводять, і назбирали нас одинадцять чоловік. Діждали ми ранку. Ведуть одправлять нас у Росію. І садовлять нас між тих, що той жінку порубав, той брата зарубав, той сусіда убив і всиротив сім душ. Стало нам страшно, що змістили нас умісті з ними. І так, що нема нам ні сісти ні лягти і не допускають до нас нашої родини, навіть не допускають, щоб і їсти два рази у день принесли.

Сидимо ми день, сидимо два, зробили нам допит, а у камеру набили так, що нема де лягти і нема чим дихати. Просиділи ми так 10 день. На одинадцятий день приїжджає із ГПУ 22 чоловік і забирають нас у м. Київ у Бупр, Лук'яновка № 2. Приводять нас і заганяють у пересильну кімнату, аж там уже є чоловік 150. Нігде не тільки сісти, ну й стати. Ми там побули до 7 годин вечора. Це було 19 IV 29 року. Із відділя нас переводять у карантин, в 9 камеру. Загнали нас туди 85 чоловік. Там ми пробули 2 дні і зробили там нам медичний огляд. У 9 камері попали ми між таких, що забрали у нас усі речі і їжу. Остались ми без нічого. На третій день нас відокремили від їх, і ми вже думали, що буде ліпше. Коли загонять нас у одиночку, може хто був у ній, то зна. Площі 20 квадрат. аршин, а нас туди посадили 20 громадян. Ввійшли ми, поставали і не знаємо, що і робити. Може стояли так 3 години; не могли один до другого балакати. А потім стали совітуватися, як ми тут отаборимось. Стали міркувати. Обміркувалися, що, як не полягаємо, так двом місця нема. То ми вирішили двом на нас прямо лягати, та не можна було так спати. Так ми: два не спить, а потім два устає, а ті лягають. І так чергувалися два тижні, аж поки нас перевели на Слідствений Корпус. (Так називається у нас у Києві колишня жіноча тюрма). Ну ми думали, що там нам поліпша, аж ні.

Пригонять нас на 3 корітар у 3 камеру, може її хто зна. Де було при царі Миколі 16 чоловік у камері, так нас загнали туди 72 чоловіки. І так я сидів там 5 місяців.

Коли я видержав карантин і посадили мене у слідствену камеру, тоді визиває мене слідчий. Изробив мені допит, виставив мені статті і надсилає мій протокол до Харківської Наради і не тільки мій, ну усіх тих політичних, котрим изробили допит. Ждемо аж до 24 IV, – не чуть нам нічого. Коли приходять уночі, в одинадцять годин вечора, і забирають 17 чоловік. Ми не знали, де їх діли, аж поки їхні дружини не узнали, що їх розстріляли. А другий вечір, – 13 чоловік. І так ми думали, – всіх розстріляють. А після того так: 2 чол., 3 чол., 5 чол. і пошти кожної ночі. І так я сидів на смертному корітарі аж до 24 VII 29 р.

І тоді, коли винесла Нарада Харківська смертні вирoki, то почали і висильні виносити. Так зразу по 10 років Сол. Конц. Лаг., а потім по 5 С. К. Л., а нарешті по 3 роки. І мені винесли 3 роки Соловецьких Конц. Лаг. адміністративним порядком. І це, що я написав, – розстріли і по 10 років, і по 5 і по 3 роки, – це все адміністративно. Усе, і розстрілювалося і висилалося. Тут по суду нема нічого!

Коли мені винесли 3 роки Сол. К. Л. висилки, відбирають нас таких, як я, 104 чоловіки і направляють нас на Москву. Поперед мене, кожного тижня, 2 рази на тиждень, такі партії відправлялись на Москву. А що по суду, дак одправляли кожного тижня по 1000 громадян, бо це був Київський Пересильний пункт. Перший був у Харкові, а другий у Києві.

Загнали нас у «столипінські» вагони і привозять на Чернігівщину. Там іще додають 50 чоловік, таких самих, як ми. Їдем далі. Не дають нам ні води, нічого. Приїжджаємо ми у Москву о 7 годині ранку. Дожидаємо. Коли приїжджають криті автомобілі, котрі на розстріли возять, – «чорні ворони» – так їх називають. Набили нас туди, мало ми не подушилися. Як би ще хвилин 5 везли, – подушилися б. Привозять нас у тюрму, що «Бутирками» називається. Побули ми там до 10 год. вечора і відправляють нас далі на станцію, на Петроград. Їхали ми суток 3 до Петрограду у столипінських вагонах. Не дають нам ні води, нічого. У Петрограді стояли ми год. 4 і там вже удалося напитися кип'яченої води. І знов везуть нас далі. Кажуть на Петрозаводск. Доїжджаємо у Петрозаводск. Поламався наш вагон. Поки його там справляли, то ми стояли пів суток. Їдемо далі: Волховстрой, Медвежья гора і Кема, іще було багато станцій, ну не пам'ятаю. Підїжджаємо до Кеми.

Там уже будинків багато. Уже я бачу і людей: працюють теслярі. Я питаю, чи то наші. Кажуть, – наші, бо зауважують, що вони під охороною. Охороняють їх з рушницями. Привозять нас на станцію Кема. Тут я бачу, що із нашого табору вже знакомляться із земляками, котрі мабуть раніше попали сюди. Наші земляки вже й волами їздять, бо це приїжджає до нас на станцію дві парі волів із возами і кажуть нам складати свої речі. Ми склали свої речі і нас зайняли як овець і погнали, кажуть, що у Попів Остров. Ідем ми по таких вулицях, що понакидано там пиляних обрізків із брусків, обаполів. Із цього там вулиці пороблені і навіть ціле місто, бо там багато лісопильних заводів. І там наші земляки на їх працюють, і там нашого брата, як мурашок!

Приходимо. Стрічають нас там, одчиняють ворота і за нами зачинили. Коли увійшли ми у двір, аж там наших земляків, – тисячі! Виглядують із бараків, дивляться, пізнають нас. І ті бараки названі були ротами: перша, друга і так далі. Загнали нас у двір, загорожений колючим дротом, у тому дворі теж барак – сьома рота (так він називався). От нас і зігнали туди 1300 чоловік. У тому бараці три поверхи нар. Заходимо ми туди, – не вміщаємось. Нас набивають туди, – не вміщаємось. Таки загнали! Увійшли ми. Угорі над нами люде і у низу під нарами люде. Де нам дітсья? Так ми, як де хто стояв, так і спинилися, а речі наші надворі ісклали на одну купу. Холодно надворі. Ось приходить ротний: «На повірку!» Виганяють нас усіх із барака. Поставали ми у ряди і стоїмо. Командують нами і тими дядьками, котрим по 70 років. Виходять усі. Дивлюсь я, аж так люде: українці і багато кавказців. І ще єсть ізольовані, ну не так то багато, голі, босі. Так і їх з нами у ряди. І якраз поруч мене стояв да ховався від

холодного вітру за мене голий-голісінький і без шапки, як мати народила. Не дивляться ні на кого! Коли чую: «Смірно!» Я дивлюсь. «Равняйтеся!» «Расщитайся по порядку!» А тут такі дядьки стоять, що мабуть він цього «порядку» ніколи і не бачив. То інженери, то дядьки такі, що нічого не знають, то батюшка, то якийсь інтелігент і у додаток цього ще стояли люде, що навіть по нашому не вміли й балакати – кавказці. Жидів між цими людьми було зрідка, а кацапів – мало зовсім. Вистроїлися. Коли приходить ротний, – прізвище Курілко, і обзивається: «здра седьмая рота!» Ми обізвалися. Каже: «не чую! Треба так обзивається, щоб аж в Петрограді було чути». То ми йому гавкали, гавкали «здра», так щоб було чути аж у Петрограді, а мабуть не чули. І тільки й балачок у него, що «Мать вашу» і у ребра і у печінки. І немає у людини того органу, щоб він не сказав у нього «мать». Та ще казав: «Загадаю тебе лезь у воду – полезіш, загадаю ложіться в грязь – положіся; у бочку із навозом полезіш». Так і було! Я думав, що це так собі, аж воно правда. Такого чоловіка, – 43 роки прожив, – не бачив. Коли б його із усієї земної кулі люде не бачили.

Пробув я там так з тиждень. Коли якось у вечері о 10 годині, викликають у командіровку плотників і мене у той самий гурт. Вийшли ми. Холодно. Роспитався я, у яку командіровку. Кажуть, у гарну: бараки робити для тих, котрі будуть ліс рубати, так за для них такі хати будувати. Перекликають нас, забирають, ведуть на станцію, садовлять у вагони і везуть. Куди ж везуть? Десь на північ, у якийсь Зашеек, що я его ніколи не чув. Везуть. Ні води нам не дають, – нічого. Привозять у Зашеек, кажут, – треба йти один кілометр до будинків. Приходимо. Стоять, правда, будинки. Коли виходять ізвідтіля люде й не люде, чорти не такі: обірвані, зарощі, босі, голі, чорні. Коли роздивлюся, аж то мої земляки, а я їх зовсім і за людей не полічив. А і я ж у таке життя іду! Щось мені показалось дуже страшно. Доводять нас до тієї хати, де нам прийдеться жити. Коли я подивився на ту хату, аж та хата сажою укрита: вікон від сажі не видно, не видно й рям. Іще страшніше мені стало. Заводять нас у хату, де мешкає 65 громадян. Сажа на нарах, сажа на стелі, у сажі люде – обірвані, голі, зарощі. А воші так і лазять... І дарма, що люде забиті долею, ну прийняли нас нічого. Стали розпитувати про свій край: як люде живуть і яке положення на Україні. Ми ж стали питати, яке тут положення. Кажуть, – «кепське: хто сюди заїзжає, то уже не вертається». Мені іще стало страшніше. Тоді і думаю собі: як би ізвідтіля утекти.

Переночували. Гонять нас на роботу, – шпал носити. А їсти дали нам на сутки 500 грам хліба і 2 ложки каші. Так і пішли ми на роботу. Працювали ми до вечора, а у вечері дали супу із гнилою рибою і теж дві ложки каші. Так ми полягали і спати. Не було де лягти, так я ліг біля порога. Так я прожив там три дні. Почали готувать човен, щоб їхать по річках і великих озерах з високими каміністими порогами на північ іще 130 кілометрів, до краю, що називається Бабін Кут. Приготовили човна, наклали харчів, струмент і усе, що казали. І збирають нас 65 чоловік одправляти. Сіли ми у човен і поставили паруса, а тут люде були ті, котрі ніколи й води не бачили. Ну я води не боявся, бо я виріс на воді. Так що мені було нічого. Страшно тільки було того, що уже було холодно та ще до того вже біля 25 сантиметрів снігу на землі лежало, а по берегах вже лід намерзав. Так ми і поїхали. Із нами їхала ще охорона, – десятників чоловік з 10 і начальник охорони. Доїхали ми до одної річки, котра впадала у озеро, коли дивимось, аж там високі пороги, а через ті пороги треба нам перебратися. Трудно було нам перебиратися. Бродили ми біля них попід руки у воді. Коли човен між каміннями застряє і його не можна ізвідтіля витягнути, так заганняють попід руки у воду, щоб човна вирятувати. У воді обмочуємося од ніг до голови, а тоді лягаємо спати на снігу і на морозі, під откритим небом. І так ми їхали, по таких великих озерах і через такі великі пороги, три тижні (130 кілометрів) і усе такі пригоди терпіли до самого Баб'яого Кута. Приїхали у Бабін Кут. Так, як я умів човном владіти, так мене ізнов послали по хліб у Бабю Дачу. І вже, поки я вернувся, то найшлися ті сім чоловік, котрі мене не діждалися і напали на варту і роззброїли. Набрали чого їм треба було і пішли на Фінляндію. Коли я приїхав із хлібом, то вже їх не було.

То я собі підобрав людей іще 4 чолов. до себе і теж почали тікати. Ну як я думав тікати, дак я підговорив тих, котрі зо мною їздили по хліб. Ми собі купили цукру, сухих овочів, і тютюну, тобто того, що найпотрібніше та найкорисніше. А у мене ще було трохи сухарів. Приїхали і діждали ночі... Усю свою лишню одіж покинули. Узяли собі сокири та пилку, та й пішли собі шукати Фінляндії...

Коли ми зібралися тікати, придбали собі харчів, сокири, пилку і сірників, щоб було чим ізрубати деревину, було чим напилати дров і накласти вогню. У додаток дістали цвяхів, коли прийдеться де нам переїхати через озеро або через річку, щоб нам не заперечувало дороги, коли ми матимем напрям свого мандрування. Отож ми усе собі дістали і вирушили у дорогу проти 24 IX 29 року. Було нам дуже тяжко через те, що у нас не було компаса, а особисто мені тому, що ізо мною люде йшли темні да ще і не свідомі. Коли ми вирушили, то нам пощастило: на перший день ізійшов місяць і я міг розрахувати, куди стоїть захід, куди стоїть схід, північ і південь. Так, як я колись у школу ходив, то знав географію і тепер міг розрахувати куди лежить Фінляндія. Так ми і пішли прямо на захід. Пройшли ми до початку дня і вийшли на високий хребет гір кам'яних та снігових. Як подивилися, так скрізь кам'яні гори і сніги біліють. По горах сніг було видно, бо на них ніщо не росте, а по низинах – величезні безвихідні ліси. Найшли ми собі місце, для нас вигідне, де тече вода, зварили собі чаю, зварили собі їсти. На наше щастя ізійшло сонце. І знов я міг розрахувати, куди нам іти. Нам було сказано, що до границі фінляндської 17 кілометрів, а від границі до тих місць, де живут фінські селяне, було ще 150 кілометрів, через ліси і болота. Вилізли ми на гору. Подивилися. Нігде нічого не видно, – одні гори та ліси. І тут ще, на наше нещастя, сонце сховалося і наліг туман, а нам треба мати прямий напрямок до Фінляндії. Що ж тут далі робити? Треба із природою боротись. Я і кажу своїм супутникам, що я у себе у лісі знаю такі примітки, бо мені приходилось у своїм лісі блудити, так я виблуджувався. Так: на південь лежить більше і довше гілля, а друга примітка така, що із півночі мохом більше обростає дерево, ніж із півдня. Вони ізо мною погодилися і пішли ми далі. Ішли ми день, ішли ми другий, – каміннями, горами, лісами, болотами негасимими та мохами, зарощими поверх каміння. Часом бувало, коли ступиш ногою, то залізеш по пояс. А до цього проходили такі скелі камінні, що, як глянеш униз, дак і кінця немає.

Та це все нічого було боротися із цим болотом, озерами, із камінистим нерівним ґрунтом, із високими утішними горами... Ну, а як прийшлося боротися із голодом і з обезсиленням свого хвизичного органу, – це вже була тяжка річ! А особливо, як прийшлося боротися з несвідомістю людською! Бачте, річ така: ці люди не хотіли ізо мною погоджуватися, щоб розділити на кожний день порцію своєї їжі, бо я рахував, що може прийдеться і довше ходити. Вони ж не дивилися на це да їли скільки було охоти, бо важко було на собі нести усе. Коли ми промандрували уже так із декілька день і не бачили перед собою нічого, то мої люде почали робити революцію.

Так, що вже мені стало дуже тяжко. Уже у нас і хліба нема, уже у нас і сили нема... Тільки був у нас ще сахар. Та в додаток пішов дощ, та змив трохи сніг і якісь показалися на гілках чорні рясні ягоди, так ми їли їх. І тими ягодами та сахаром ішли ми п'ятеро суток. Скрізь ліс, не видно ні угору, ні убік, темно, як у ночі. Треба було на саме високе дерево вилізти, щоб подивитися, чи нема чого попереду нас, а тут уже і сили немає. От ми дійшлися до того, що уже треба було пропадати, бо уже троє суток жили ягодами та мохом. Вже з великою силою боролись ми з тамошньою природою. Зайшли так, що не знаємо куди. Гори перед нами, камінні руїни і страшні болота... І вже бачимо перед собою кінець життя свого...

Коли чуємо, собака загавкала. Ми і пішли на собачий крик. Ну якраз нам попалося тоді найгірше з тамошньою природою боротися. Ідемо по напрямку собачого крику і стало перед нами негасиме болото, що нам треба було його перейти. От ми і почали плутатись там. Коли находимо праворуч невеличку річку, що бігла із скелястих гір по кам'янистому ґрунту, дуже бистро і шумно, метрів з 10 шириною. Найшли ми величезну ялину, котра була похила на

річку, звалили її й вона перегородила річку, так, що ми перейшли ту річку. Пішли далі голодні, злі, обмочені і тільки пленталися. Не чути вже собачого крику. Я бачу, почалось незадоволення з мене моїх товаришів перебіжчиків, через те, що ніби то я завів їх. Вибачте, що я вам не розказав, що за люде ішли ізо мною, бо за перебування своє у С. К. Л. із ними мало був, то я й не знав, що воно за люде. Тимчасом, хоч би й знав то теж рішився б утікати, аби не бути у большевицькій каторжній роботі. Я думав, що ці люде в таким становищі при мандрівці, будуть терпеливими, як і я. Коли ж ні. Та й нема нічого дивного, бо я тільки при мандрівці взнав, хто вони є. Один був грабіжник із-за Байкалу, котрий нападав на кого йому попало і роздягав і роззував; через його руки багацько пішло на той світ людей. Другий був із Волинщини, теж такого самого погляду. Третій був трохи здержаніший, але все таки руку тяг за першими. Четвертий, хоч і був контрабандистом, але на погляд видавався чесним і релігійним, – польської нації. Цей мені усе розказав, бо він їх добре знав, сидючи разом з ними у Соловках. От мені із такими людьми й трудно було миритись, а ще до того й несвідомими.

Ідемо ми... Мені й кажуть: «Ну vedi, до чого ти нас доведеш!» Ідемо далі мовчки... Коли якраз, на моє щастя ізнов собака гавкнула грубим голосом. Я і усі були із сили вже вибились через голод. А тут ще змінилась погода. Був раніше туман та сніг, а тепер став дощ. І бродимо ми серед ріжних рослин оббовтані, обмочені. Далі вже не можемо йти, а все таки плентаємось... Собака іще раз загавкала. Тут я бачу, що мої подорожні зраділи, не знають, що робити: той каже те, а той друге. Ну, а я їм відповідаю: «Давайте ізробім так, що хто з нас найсильніший, нехай вилазить на дерево, на найвище і побачить, що у нас єсть іспереду». Мені одказують: «Ти ж найсильніший, то і лізь!» Я подивився, покрутив головою. Хоч був я і самий старіший між ними, і найкраще умів по деревах лазити, але, біда, що не було сили. Зупинив я їх, а сам пішов шукати вигідного дерева. На моє щастя воно попалося. На високому місці стояла найвища сосна. На неї було дуже гарно лізти, бо суки були мало не від самої землі. Все таки я не міг до першого руками дістати. Тоді я гукнув одного із своїх подорожників і сказав, щоб він пригнувся. Він нахилився і я став на плечі. Потім він підвівся і я дістався на сучок сосни. Сосна була вишиною метрів з 20, так що, як я виліз на її вершок, то видавався за велетня, що панує над цілим лісом. Подивився я в одну сторону, подивився в другу, в усі краї, аж угледів я величезні озера, а з озер дим куриться. Побачив я ще й будинки. Тоді я озвався до своїх, щоб вони замітили в якому напрямку лежать озера й будинки (показав я їм рукою). Насилу ізліз додолу, бо вже зовсім стратив силу. Подорожники погодилися, щоб я трохи одпочив і тут ми порадилися, що нам далі робити, бо ми не знали, що це тут за люде живуть.

Пішли ми далі, у тому напрямку, куди я їм показав. Доходимо до невеличкої річки, такої, що можна її переступити по камінні, і бачимо, лежить стежка, як гадюка покручена. Пішли по тій стежці... Було ще рано, ще сонце не зійшло, як нас довела стежка до тих будинків. Приходимо ближче, – чуємо людську мову і дитячий крик. Ну ми не знаємо, що це за сторона: чи советска, чи фінска. Ми зробили засаду, посідавши у лісі. Прислухаємося... По крику людей можна було догадатись, що там, трохи далі за цими будинками, живе якесь велике населення, бо чуть нам було багато людської мови і дитячого крику юрби. Нас це не задовольняло. Ми боялись попасти в руки будь кому. Вирішили ми оставатися на місці та придивляться, що тут єсть і хто в тому господарстві, що проти нас. І так ми рішили ждати до ночі і тоді зробити розвідку. Коли присмеркло добре, так, що не можна було узнати, як ми будемо по господарству ходити, то ми тоді вирушили. Господарство було складене так: стояло дві гарні жилі будівлі та дві гарні холодні будівлі. Лежав ожеред кулів соломи, сани, валялися бочки порожні, а між ними і повні, але не знаю з чим. Крім того, стояв оббитий дошками сарай, схожий на крамницю. У жилих будинках світилося і видно було, як люде поралися. Завдяки тому, що на господарстві не було собак, то ми могли поводитися, як дома.

Розрахували ми, що господарство це є базою постачання людей при розробках лісу, котрими керує ГПУ. В будівлі світилося. В хаті були: в одній кореець із жінкою, а у другій ціла

сім'я. Придивляємось, аж на ганку біля хати стоїть діжка із водою, а там мокла риба. Був це для господаря нежданий день по видатку риби на їжу. Бо ми ту рибу забрали да без хліба, без нічого поїли і трохи підкрепилися. А там відірвали дошку у крамниці та й улізли до неї. Там було сало, консерви, хліб печений, сахар, кружки, кожухи, валянки, нові чашки та інша всячина. Ми собі взяли хліба, сала кіл з 5, консервів 30 штук, сахару, порожніх мішків на харчі, по чашці, бо в нас погані були. І більше нічого ми не взяли. Навантажились... Потім сіли під тим господарством та наїлися і пішли далі. Одійшли кілометрів з 5, наклали вогню і почали уже справлятися. Нагріли окропу, напилися чаю, наїлися і полягали та трохи одпочили. А потім ізнов у подорож. Ідемо, коли знов озеро. Дійшовши до того озера, ми побачили, що воно дуже велике. У нас були цвяхи, пилка, сокирка. Так ми нарізали сосон, ізробили собі плота, поробили весла, склали свої речі і поїхали собі на другу сторону озера. Переїхавши озеро і придержуючися свого напрямку, пішли ми далі. Проходили ми велетенськими лісами, горами, болотами та камінням. Після озера ми йшли ще два дні та й дійшли до якоїсь вузької лінії. Пройшли ми по тій лінії до самого вечора. Дійшли до високої гори і стали там ночувати. Наклали собі гарного вогню, обсушилися і полягали спати під ялиною. Прокинулися уранці й напилися чаю, бо тоді у нас був чай, сахар і хліб. Після цього й кажуть товариші мені й тому поляку, котрий був на одно око сліпий і хвизично нездатний: «Давай із вами поділимося харчами і усіми речами і ви куди хочете ідіть, а ми підемо окремо». Я відповів: «Хлопці, ще розрізняться дуже рано, іще у нас єсть трохи харчів, будемо собі шукати краю». «Шукайте ви собі, а ми собі», – відказали наші товариші. Таким робом вони відокремилися від нас. І пішли ми вже у двох шукати фінської границі... Ідем собі... Коли находим широку лінію і пішли ми по тій лінії. Вона, як нам здавалося, мала б іти на південний захід. Ідем собі один день. Ідем по горах, по кручах скалистих. Дійшли до високої гори, аж на тій горі лежить купа каміння і зроблена із чотирьох деривин вишка.

Це було на самій високій горі. От ми дійшли до тієї вишки і почали думати, що робити далі. Коли дивимось, – униз пішло узгір'я і якась стежка. Так ми і пішли по тій стежці. Коли знову дійшли ми до лінії широкої. Тут вже від широкої лінії пішли перехресні лінії. Ми звернули на перехресну лінію, по над котрою уgliedили високу із жертток ізроблену загородь, скрізь понад лінією. Ми думали, що це якийсь багатий господар з того краю живе. Ну ми помилились, бо, як пізніше взнали, це було загороджено понад границею, щоб фінські олені не переходили на совіцьку територію. Ідем ми півтора дні понад тією загородю і по тій лінії. І дійшли до високої гори. Побачили ми, що тут колись була величезна лісова пожежа. Отже літо вже мабуть бувало сухе, бо й каміння оброщеного мохом вже не зустрічали і сосни всі були попідсмажуваними. Вже ми думали, що тут люде ходили та й зробили пожежу. Дуже нам тяжко було по руйнованому і голому камінні ходити... А тут іще і висока гора. Ми вийшли на ту гору і я, таки по старій привичці, виліз на сосну, щоб подивитися навколо. Не було нічого ізпереду, а тільки простяглась скільки видно та смуга, по котрій ми ішли. От ми почали через цю загородь перелазити та йти, як мені здавалось, по тих примітках, що я вже згадував раніше, на захід. Ідем далі; тут уже немає слідів пожежі, а каміння пообростало товстим пластом моху. Ідем по коліна загрузаючи у мох, плентаємося далі... Уже ми сходим із узгір'я і йдемо попід схилом гори... А ліс із чистої ялини та такий густий, що світа в ньому не видно... А вже в нас ізнов харчів не стає. Тільки остається у нас три коробки консервів, сахару грудок з п'ять да окришки з нашого хліба, що ще у нас зоставався... Тут чуємо десь собака товстим голосом загавкала. Ми поставали і не віримо собі. Коли ізнов собачий крик. Ішли та й ішли. Той собачий крик повернувся і десь ізник, а тут нас ніч захопила. Остаємося ночувати. Наклали собі огоньку. Сокира наша вже затупилась і з топорища спадала. Мій товариш поляк ізмучений був і тієї хвили упав і заснув як убитий. Я відійшов і сів далше від огню, щоб мені не перечив огонь слухати, бо поліна горіли і лускали. Сидів я й сидів. Нічого не чути. Так і я теж пішов відпочити. Починався мороз. Я ліг спати під ялиною...

Переночували. Осталось у нас дві банки консервів і дві грудки сахару, бо ми увечері одну із'їли. Нагріли окропу, укинули туди консервів, розварили, розділили чашкою зварені консерви та й попоїли їх. Пішли ми далі в напрямку тієї сторони, де собака гавкала. Пройшли ми не багато. Тут уже не так було трудно іти. Хоч болото було, ну рівне. Вже показалися берези; обрадували вони нас, бо вони неначе давали нам знати, що тут недалеко живуть люде. От ми переходимо ті берези, коли чуємо собака ізнову гавка. Ми прямо й пішли на той голос. І знову ідемо, а крик собаки від нас віддаляється. Я й кажу товаришеві: «Це десь охотники пішли і ми їх не дожинемо». Потомилися. Осталася у нас тільки одна банка консервів. І їсти хочеться і ноги не несуть. Але ідем далі, а собака то гавка то перестає та все віддаляється від нас.

Я й кажу своєму товаришу: «Давай вилізیم на гору, а я іще раз вилізу на дерево і подивлюся, чи не видно спереду нічого». Вилізли ми на гору і виліз я на деревину, ну вже не на високу, бо тут на горах вже не було високих дерев. Виліз, глянув уліво, глянув управо, коли дивлюсь, аж бачу велике озеро, а потім боці озера будинки стоять і бачу, що люде коло них ходять. Я сказав своєму супутникові, що бачу будинки. Він радить мені злазити з дерева і хрестячись каже: «Слава Тобі Господи, що ми дійшли до людей!» Ну а що, як ми ще на совіцькій стороні? Але все таки вже нічого, бо тут, в цій глуші, можна зазимувати, а перезимувавши і далі рушити в дорогу. Ізліз я з тієї сосни, порвавши собі штани і піджак, бо то була молода і густа сосна. Оддыхнув, бо був голодний і зтомлений. Потім встали і пішли шукати хат. Не так легко їх шукати, як сказати. Ідемо. Найшли якусь стежку і пішли по тій стежці, а стежка, як гадина, в'ється поміж каміннями. Доходимо до озера. Бачимо далеко по тій стороні озера будинки. Ми пішли понад озером по стежці. Натикаємось на собачий слід і якась видно людина пройшла у чоботях. По цьому сліду, який, як ми думали, зробив охотник з своєю собакою, ми дійшли до озера. Аж тут бачимо на березі озера стоїть човник із веслом і на тім боці видно будинків з 5 чи 6. От ми і сідаємо у човник. А стало холодно, – мороз... Приїздимо до тих хат. Входимо просто в одну хату... Здоровкаємось. Дивляться люде на нас, а ніхто нам нічого не відповідає. Я питаю: «Що це за сторона»? Вони мені відповідають: «Ей юмаре». Аж тепер, коли я побував у Фінляндії, то узнав, що то значить те «Ей юмаре». Воно значить: «Не розумію». Бачу, що обстановка у хаті не корельська: зброя на коня німецька, гарна, у хаті чисто, на стіні годинник висить, швейна машина стоїть і усякі необхідні господарські речі. Я тоді сам розрахував, що ми не в Росії, а у Фінляндії. Попросив я у господаря води. Був у мене кусочок мила і рушничок, то я і мій товариш умилися. Потім стали просити у них їсти, – вони не розуміють. Посходились всі люде того хутора та дивляться на нас. Коли один фін, поговоривши щось з другим, кличе нас до своєї хати. Прийшли ми до його. Дав він нам фінського хліба, що схожий був на пластинку з грамофона, так ми його у двох із'їли, запиваючи водою. А той господар запряг коня і одвіз нас може кілометрів із десять до охорони. От ми уходим у штаб охорони. Здоровкаємося. Вони нам відповідають не понятне. Вони нас не розуміють, а ми їх не розуміємо... Приводять вони мене до телефону, а у телефон обзивається до мене хтось по руські, але його вже можна було розібрати. Питає: «Хто ви такі?» Я кажу: «Перебіжчики». Далі, на запит, чи ми голодні, я відповів, що ми вже три дні нічого не їли. Тоді той невідомий чоловік позвав до телефону охоронника і щось з ним говорив. Зараз же після цього нам дали по стакану молока і нарізали тарілку оселедців. Ну я із'їв два куски, бо був голодний, а мій товариш поїв усю тарілку. Дали нам масла, чаю з хлібом і ми понаїдалися й понапивалися. Додаю, що охоронники фінські, – чисті, гарні і пристойні.

Оце така була моя подорож до Фінляндії із 23.IX 29 р. по 6.X 29 р.

№ 2

Рік народження 1901-й 15 грудня

Я мешканець Київської губернії Х. 1919 року я пішов добровольцем в українську армію. Коли тяжко було встояти проти московської влади, змушене було одступити українське військо за кордон, і, коли військо переходило наше село, то я залишився вдома. Прожив я деякий час вдома, але шпигуни дознались, що я був в українському війську. 1926 року мене арештували та звинувачували мене, що я пішов добровільно в українське військо, та й ще за те, що нібито я, як ховався, то руйнував їхні комуни та палив колхози. І от, як попався у в'язницю, тут прийшлося побачити тяжкі муки та випробувати їх на своїй шкурі; як начнуть робити допити, то таких тяжких мук певно ще не було нігде, як мучать московські кати. Розпікають залізо та прикладають до тіла того чоловіка, що його допитують, то кладуть руку в двері й придушують дверима, то загонять гарячі шпильки під нігті. Але все таки, які муки не задавали, то не могли з мене нічого випитати і не було явних доказів, але ж все таки порахували підозрілим контрреволюціонером, то й засудили на шість років Соловецької каторги. Зібрали нас в Житомирську в'язницю 1000 чоловік і привезли нас на Соловки, – станція Таїбула, і тут нас висадили з вагонів і привели до бараків, де були поселені бідні люде. Як глянув я на сих людей, то вони вже не схожі на людей, а на мерців, наче од довгого сну з того світа повставали. З'єднали нас докупі, то як глянеш кругом себе, то тих людей не сотні, а тисячі і все українці та частина кубанців та доңців. Тут були старі люде по років 70 і молоді по років 16, а уроки давали всім однакові.

Уроки були такі, що дають зробити за день, то така людина, як мрець, не зможе виконати навіть і за тиждень, а як скажеш, що такого урока виконати нема сили, то за такі слова дуже карали, навіть і смертю: зараз роблять слідство звідкіля ти і за що сидиш, а через те питали, що між нами було скільки московських злодіїв. Як тільки не кацап, то зараз же уб'ють і пишуть формулярі, або за побіг або як контрреволюціонер, що вів контрреволюційну пропаганду поміж каторжанами. Як виражають на роботу чоловік чотириста, або більше, то дають конвоя чоловік 20, з них самі каторжане, які на волі працювали в «чека» та злодії, які робили збитки мирному населенню, от з них виходять страшні катюги. І кажуть невільникам, що ви зараз в нашому розпорядженні та дають свій наказ, що повинні іти по 5 чоловік уряд; хто поверне вбік, вліво чи вправо, чи вийде вперед, чи останеться іззаду, то зараз пускається рушницю у діло. Так воно і було; як довідались, що в кого є гарна одежа, що привіз з собою, то таку людину, хоч вона нікуди й не повертає, викликають з ряду невільників, відгонять від себе кроків на 20 та й стріляють. Людина пропадає, а ці катюги складають акта, що невільник втікав і за те застрілено його. Вищі кати цих катів нагороджують майном убитого.

Приходим у ліс, – призначають уроки. Як глянеш на такий урок, аж всередині похолоне: як не працюй, то не виконаєш. Через такі великі уроки, що не можуть виконати, то невільники роблять себе каліками: одрубують собі пальці на руках і калічать ноги, щоб позбавитися такої тяжкої праці. А хто не виконає уроку, то раздягають та й ставлять на мороз на годин 4 або 5. Багато було таких, що не видержувало такої стоянки і замерзали на морозі. Опісля кинуть мертве тіло під барак, та й лежить воно з тиждень. Приходить начальник командіровки та й каже, що всім так буде, коли не будуть виконувати уроків. Платили дуже гарно за цю працю – 20 коп. за тиждень, а кормили ще лучше: рано в чотирі години дають сніданок не більш як 2 ложки каші, а у вечорі прийдеш з праці в годин десять або 11, як виконаєш урок, то одержиш 600 грамів хліба, квартиру юшки з гнилої риби, в якій де-не-де плаває крупа, а не виконаєш уроку, то дають хліба 300 гр. і юшки менше та посадять у карцер, а там холодно і хворій людині повік не виконати уроку і не вилізати з карцера.

Перед самою моєю утечею було вже дуже мало злочинного миру, а все селяне з України, як контрреволюціонери, багато українських священників та вчителів. Всього українського люду в Соловецьких лагερях знаходиться більше як 2 мільйони. Звичайно, що з цих людей мало хто повернеться на свою милу Україну, та до рідних їм діточок, та вірної дружини, бо катування не зменшується, а збільшується. Над злодіями ще мають милість, а над цими політичними знущаються ще гірше, як знущались.

Це що є описано в цьому листі то все правдиво. За свої покази присягаю перед Богом і Христом та святою Євангелією, що дійсно правда.

(підпис)

№ 3

Покази.

Рік народження 1901-й 29 червня.

Мешканець Черніговської губернії.

От напишу Вам про те, як катують та знущаються комуністи над українцями та іншими народами, як кубанцями, та кавказцями, бо я там деякий час мешкав і там мене заарештували. А це було так: як я жив на Черніговщині, то у нас був повстанець Петренко, а носив назву Орел, то і я був у тім загоні. Ну все ж таки, скільки не боролись проти московських наїздників, но не сила наша була подолати цих кривавих катів, що знущались над Україною та над нашими батьками та братами, то прийшлося шукати собі виходи, хто які міг, тай розійшлись. Я таким чином, попав на Кавказ; тут я здивався зі своїми земляками українцями, що працювали на залізниці; були вони з Київщини та Поділля. Був К... К... Б... це був старшина Українського війська. От вони і мене пригорнули до себе і почали ми працювати вкупі. Часто приходилось нам сумувати по своїй неньці Україні, дивлячись на ту неправду, що комуністи роблять. До нас ще приїхав один українець із Таврицької губернії – Кость Головка. Тут ми почали працювати в своєму гурткові. Б... пішов був, у свій час, разом з українським військом закордон. Та комуністична влада пустилась на хитрощі, оголосила свій маніфест, що всім тим подаровано, хто повернеться з закордону до С. С. С. Р. Таким чином повернувся добродій Б... На Україні йому посади не було. Приїхав він на Кавказ, та не довго прийшлося тут працювати. Прийшли чекісти, арештували за те, що він українець, а діточок бідних та дружину вигнали на вулицю з хати. Скільки він не казав чекістам, що йому подаровано те, що було, то чекісти відповідали йому: «Тобі та всім таким, як ти, не дарується. Ми даруєм на папері, а не на ділі». І засудили його на Соловецьку каторгу.

Ми осталися на залізниці працювати даліше. Головка Кость, це була людина освічена, мав зв'язок з тією організацією, що працювала про визволення України з-під гніту московського. От і ми й єдналися до такої організації. І так заарештували нас 7 чоловік. Нас всіх привезли до Ростова в Д. П. У. і кинули кого куди. Ми з Костею попали в один підвал. Як зайшли ми у цей льох, а там людей, один на одному, як оселедці в бочці, та все кавказці. Стіни мокрі, на долі вода, діл цементовий. Води нарочито напускали чекісти для того, щоб людей мордувати. На добу дають 300 гр. хліба та чашку окропу. От прийшов кат тай став питати, хто за що сидить. Від кожного була відповідь: «не знаю». Звичайно, – не знають. Тим, що сидять по 3 або 4 місяці без допиту може я і не повірив би, що задарма, але ж треба вірити, бо, наприклад, цей М..., що з нами арештований, він зовсім не знав про нашу організацію, а за те тільки заарештований, що він близький земляк з Головкой.

Просидів я три місяці в Д. П. У. І порахувати не можна було скільки за цей час ті криваві кати розстріляли там невинних людей. І стріляють так: укинуть у льох, посидить тиждень або 2, та й забирають удень на допит, а вночі стріляють. Як вийдеш вранці у двір, то побачиш скрізь кров людську і все стріляють людей вчених. А одної ночі взяли кавказців 26 чоловік, яких теж постріляно. А як з кого знімали допити, то дуже тяжко було переносити. От як, наприклад, брали мене: візмуть у 8 годин ранку і роблять допит до 12 годин вечора; як начнуть мордувати, то сидиш до тих пір, поки од тяжких мук у очах пожовкне і звалишся на діл, то тоді підіймуть; але вдруге не хотів би такого допиту. Один раз беруть мене на допити, починає мене мордувати цей же самий слідчий, що і раніше допитував, по прізвищу Рашал. Мордував, знущався, як сам хотів із своїми допомогачами, коли ускакує помішник начальника Д.П.У. Зверев та як узявся за мене: «тобі, каже, захотілося Вільної України, то ми таким даєм волю 8 золотників в потилицю!» Я йому одказав: «хіба людей можна стріляти?» То він, як підскочив, тай каже: «для нашої влади перестріляти вас половину, то ніякого не має значіння; нам дорога комуна,

яку треба нам удержати, а вас хватить!» І прийнявся катувати мене, то я тільки опам'ятався в підвалі, коли Зверєва коло мене вже не було. Таким чином, через три місяці кінчився мені допит. Московська Колегія дала постанову: Головка Костя та Грушенка розстріляти, а нам по 5 та по 10 рік Соловецької каторги. Та й перевели нас до в'язниці, а з в'язниці одправляють у Соловки. Тут цих бідних людей кубанців та кавказців стільки було, що, як приходилось спати, то лягали по черзі, бо на кожну людину не приходилось шість вершків місця для того, щоб лягти спати. Сиділи люде у в'язниці за те, що не могли виконати податків. За такі справи багато стріляли, та зсилали у Соловки на 8 або 10 рік. Дітей та дружину теж забирають та висилають теж на висилку у північний край. Так з українцями, кубанцями та кавказцями.

1930 року нас 800 чоловіка вивезено з в'язниці. Відправлялось таких ешелонів на Соловки 3 на місяць. Приїхали до станції Званки Петроградської губернії; там чогось довгенько стояли наші невільники. Туди ще приїхало 2 потяги із сімействами, усі українці. І цих бідних малих діточок без батьків, та матерів везли на погибель у холодну північну тайгу, їх везли в дуже важкому стані: голодних і голих. І цим бідним дітям не доведеться бачити своєї України, своїх батьків та матерів, бо тих давно вже москалі зкатували за те, що не схотіли продати останньої корови та тими грішми затулити комуністам пельки, а своїх діток оставити без ложки молока!

Як довели нас до міста Кеми, тут чуєм команду: «Вилітай, як пробка з вагона». Та як ускочило у вагон 2 собаки лютих із рушницями та й давай полювати, як ударять з двох боків, то цей бідний дядько з дверей вагона летить аж під одкос. Радий би скорше встати, але ж і там б'ють та приказують: «Соловецький лагір назад живих не пускає!» Людина молода та ще кріпка, то ще скоро встане, але ж тут не всі молоді, а були такі, що мали по років 80, а то і більше, – тим тяжко було вставати. І от поставили нас на комісію. Приходить лікар і кричить: «Ноги у всіх є, руки теж є, ну здорові!» Та й повели нас на лісозаготівлю. Ішли ми 180 верст, то за цю дорогу прийшлося декілька товаришів оставити, бо як чуть пристав, не має змоги далі іти, ну, то давай же його молотити.

Прийшли ми вже на вказану командіровку, де застали чотири сотні невільників і всі, як один – українці. Був я на 3-х командіровках аж під містом Ухтою і на кожній командіровці по кількасот невільників і все українці, і була частина кубанців. І отут я вже надивився, як знущаються над українцями. «Урок» був 28 дерев зрізати з кореня, а з кожної деревини виходить 3 колодки і кожну колодку треба обстругати. Це давалось трьом чоловікам. За цю працю одержиш 2 фунти хліба та юшки з гнилої риби та іще грошима коп. 20 або 30 за тиждень. Гроші ці тільки мають право ходити в лагерь. Були там маленькі лавочки, а купити в них нічого не купиш. Хоч що і було, то не продають – бо треба їм годувати тих собак, що нас розстрілювали. Робили так: коли прийдем із праці в годин 11 вечора, поки одержиш їжу, то ляжеш спати, а коли ще і не ляжеш, то чуєш звінок, і вскакує Димидов та Яловенко, це були самі луччі кати і собаки, з добрими киями та самопалами, та й давай шанувати цих бідних людей, так, що опам'ятається не скоро. Котрі хорі, то киями докотять до лікаря, а той питає: «Голова на плечах є?» Хворий відповідає: є. «Ну, як принесуть голову у руках, а не на плечах, тоді звільню від праці»!

Хто не виконав уроку, той тяжко карався: роздягають до спідньої сорочки та ставлять на мороз і кажуть: «кричи, філон (засланець, що свідомо і уперто не виконує уроків. (Ред.): не виконав уроку». Той і кричить, аж доки не впаде, тоді дають йому таку одягу, щоб вітер не затримався, і у карцер, а там і начнуть поливати ізверху холодною водою; це за те, що не хоче допомагати виконати п'ятилітку. І таких мало остається живих. А одягали так, як хоч і мені самому прийшлося пересвідчитись. Прийшов я, правда, у чоботях, та, як ноги були в мене дуже пухлі, – у чоботи не входили, – то дали мені лапті та й кажуть: «тобі не слід і давати, бо ти ще й не заробив!» Були такі звірства: розстріляють людину, або киями заб'ють, покладуть біля кухні, щоб кожний бачив та боявся їхнього знущання. Подивишся на цих небіжчиків, та аж волосся дибки стає, вже і їжа не бере, а чекаєш, що завтра і тобі це буде. Попрацював я тут

немало з своїми земляками і начав їх питати, цих старих дядьків, за що їх так тяжко карають. То якого не спитаєш, все за контрреволюцію. Я питаю, – за яку контрреволюцію? Такі старі та й ще неписьменні! То вони розказують: один за те, що кабана зарізав та шкіри не зняв, – пришили контрреволюцію, другому за те, що теличку продав без дозволу голови сельради. І кожний за це попав в Соловки саме менше на 3 роки. Де хто продав мішок хліба на ярмарку, то за це дають 10 років або розстріл, а майно конфіскують в державну користь, дітей же і дружину висилають на висилку в Архангельську або Вологодську губернію. За «зрив хлібозаготівлі» розстрілюють і кажуть, що це другим буде прикладом.

Як кончили лісозаготівлю, (це була праця сезонова), то нас відправили на Ухтинський шлях, що прокладений від Кеми до Ухти на українських кістках. Прийшли сюди і думаєм, що трохи полегшає, а воно навпаки, ще погіршало, бо заставили возити землю тачками у білий світ. Це для того роблять, щоб скоріше винищити українську людність. От іду я один раз цим шляхом, коли дивлюсь на сосні написано: «Спіть, товариші, кріпким сном!» От я питаю десятника: «що воно таке написано»? «Це тут побиті люде лежать!» Але на ту хвилину близько ката не було, що нас стеріг, то ми підійшли ближче до сосни, підняли мох, а там лежить чотири чоловіки. І поки дійшли до призначеного місця, то таких могил прийшлося багато зустрінути; навіть по чоловік 10 в одній такій ямі, що їх ще не поїли лісові звірі. Цей десятицький показав мені багато таких могил, де заснули навіки наші українці, бо він весь час на тому шляху працює і все бачив, що там робилось. За останні часи прибуло сюди з Києва та Катеринослава багато студентів. Вони розказували що за Єфремову організацію (СВУ) дуже багато розстріляли: стріляли не сотнями, а тисячами самих освічених студентів, а ці, що прибули в Соловки, то кожний дістав від московських посіпак по 10 років каторги. Над політичними каторжанами знущаються гірше, як знущались до того часу. За те, що я написав, як катують комуністи наших українців, клянуся вам святою присягою і клятвою, щоб мене Господь покарав в моєму житті, якщо це неправда, що я повідомляю.

І так рушив я в далеку дорогу, бо не хотів померти в лютого ворога в лапах і, хоч довго прийшлося в дорозі, та й ще одному терпіти голод і холод, а все ж таки Господь не забував мене і допоміг мені прийти через три тижні у Фінляндію. Це, що написано мною є правдиво, за що даю святу присягу перед Господом Богом та Христом і святою Євангелію, що наклепів не писав, за що власноручно розписуюся.

Ф...

Семен Підгайний **"Українська інтелігенція на Соловках"**

Семен Підгайний

(Народився 17 квітня 1907 р., Новомінська, Кубань – помер 14 листопада 1965 р., Торонто, Канада).

Народився у козацькій сім'ї, яку втратив під час боротьби козаків Кубані з більшовиками. 1924 року виїхав у Київ і вступив до Київського інституту народної освіти. Після закінчення інституту працював науковим співробітником Музею Слобідської України у Харкові і викладав історію України у Харківському інституті народної освіти. У 1933—1940 роках був на засланні у Соловецькому таборі. Автор спогадів «Українська інтелігенція на Соловках» та «Недостріляні».

1940 року повернувся в Україну, жив у місті Ізюм. Під час Другої світової війни був членом управи Харкова і начальником одного з районів. З 1943 року на еміграції, з 1949 року у Канаді.

За ініціативою Підгайного у Торонто 1950 року засновано «Союз українців – жертв російського комуністичного терору». До 1955 року очолював Світову федерацію політв'язнів, редактор «Білої книги про чорні діла Сталіна», журналіст, публіцист. Редагував журнал англійською мовою «The New Review: A Journal of East-European History».

Уваги до загальної характеристики каторги

На відстані 65 кілометрів від материка, на 65 паралелі північної широти, розкинувся на Білому морі Соловецький архіпелаг. Архіпелаг цей складається з островів: Великого Соловецького, Анзера, Муксольми, Великих і Малих Зайчиків, Кондострова і Воронього.

Широко знаними «Соловки» стають після заснування там наприкінці XVI ст. монастиря святих Зосима й Саватія. З приходом до влади царя Івана Грозного Соловецький монастир перетворюється на важливий, з погляду далекосяглої, спрямованої проти Заходу, політики царя Івана, форпост на Далекій Півночі. У роках 1584 – 1596-му Соловецький кремль обнесено за проектом соловецького ієромонаха Трифона грізною стіною. Похмура й неприступна, перевершувала вона, як оборонна споруда, не одну таку споруду не тільки в Росії, а й у цілій Європі.

Московські царі, а пізніше російські імператори щедро обдаровують монастир землями й кріпаками, – і Соловецька «обитель» стає наймогутнішим володарем на Півночі.

Крім великих маєтностей на самих островах, монастир мав неабиякі посілости коло Архангельська, Сороки, Кемі та Мурманська. На островах у монастиря було добре поставлене сільське господарство. Перед Першою світовою війною на Соловках була власна електростанція, водогін, каналізація, прекрасні шляхи. Не кажемо вже за пишні хорони, церкви й каплиці, а зокрема, за багатий Успенський собор. Монастир мав два власних пароплави. По всій Росії, а надто на Півночі, розкидано було його заготівлі й торговельні контори. Як оборонний форпост на Півночі, Соловки не втратили були значення ще до середини минулого століття.

Це був чоловічий монастир з суворим статутом. На острів заборонялось брати на роботу не тільки жінок, ба навіть «юних женоликих и безбрадых трудников».

З давніх давен Соловецький монастир був не тільки «обителью», в якій спасались у суворому пості й молитвах православні подвижники, а й місцем, де «злочинці» мали покутувати свої тяжкі провини проти московської віри й держави. Ув'язнені сиділи по глухих казематах похмурих веж Соловецького кремля. Режим був суворий.

Але не менш затятими у своїх «єресях» були й в'язні. Непоправних «злочинців» садовлено в «келии молчательные» «на хлеб и на воду».

В одному з таких казематів під Успенським собором від 1775 до 1801 року просидів і останній кошовий Січі Запорозької Петро Кальнишевський. Звільнений за імператора Олександра 1-го 110-літній запорожець не схотів (чи не почувався на силах) повертатися на Україну. Він, розповідають, просив тільки царя побудувати на острові нову в'язницю, бо в старих казематах сидіти було страшенно важко. Року 1803 на 112 році життя П. Кальнишевський помер. Поховано його під соборною стіною. На великій чавунній плиті, що вкриває місце упокоєння кошового, можна й тепер прочитати: «Здесь покоится прах Раба Божия Петра Кальнишевського, кошевого отамана некогда грозной Сечи Запорожской, сосланного в сию обитель по указу Ея Императорского Величества Императрицы Екатерины II на смирение. Смирился и почил июля 26 1803 года».

Усі советські в'язні-українці на Соловках мали за свій святий обов'язок схилити голову перед цією великою могилою.

За царських часів у Соловецькій тюрмі сиділо одночасно не більше як 20— 30 в'язнів. Коли взяти кількість ув'язнених за триста років існування цієї в'язниці, то на рік припадає щось із 10 чоловіка. Були роки, коли сиділо там якихось 2—3 в'язні.

Багатий і могутній монастир протягом століть зберігав відносну незалежність у Московській державі. Але з більшовиками не міг він боротися. 1919 року, убачивши безвихідь, майже всі соловецькі ченці покинули острови й виїхали до Лондону. Туди ж вивезено найцін-

ніше майно монастиря. Увесь штат і причет Соловків осіли в британській столиці на так званому Соловецькому подвір'ї.

Ніколи за всі п'ятсот років існування Соловецького монастиря Соловки не були так широко знаними в усьому світі, як за радянських часів.

Про жодну тюрму й каторгу в багатій на місця ув'язнення Росії не складено стільки пісень, анекдотів, каламбурів і віршів, як про Соловки. Тяжкий, нелюдський режим, заведений більшовиками в Соловецьких концентраційних таборах, викликав обурення в усьому світі, що загрожувало СРСР економічною (англійське ембарго 1930 р.), політичною і, так скажемо, моральною ізоляцією. Радянська дипломатія й преса нахабно заперечувала факти масового нищення політичних в'язнів на Соловках. Щоб «спростувати» незаперечну істину, більшовики «накрутили» наскрізь фальшивий енкаведистський фільм «Соловки», в якому показано було, як раюють «вороги народу» у в'язниці на островах «жаху й смерті».

«Соловками» (тільки справжніми, а не «кіновими») більшовики тероризували і без того залякану людність СРСР.

Підрадянські люди знали, що то значить поїхати «у вагонах холодних на, всім відому, станцію Кемь», а далі й на Соловки. Уже в дорозі в'язень відчував увесь жах того, що чекає його на цьому острові смерті:

Соловки, Соловки,
Дальня дорога!
Сердце ноет от тоски, —
На душе тревога.

Сидячи в ізоляторах, люди складали багато пісень віршів, «частушок». Фолклір цей, мабуть, так і загине, бо з тих, що там сиділи, мало хто повертався «на волю».

Соловки, концтабори – це передусім лісозаготівлі. Про роботу в лісі, жах цієї праці співається не в одній пісні, складеній в'язнями.

С утра до поздней ночи в лесу
Пилим, колом елку и сосну.
Пилим, колом и складаем,
ГПУ мы проклинаям, —
Ах, зачем нас мама родила?!

Ах, сколько было, было там чудес!
Об этом знает только темный лес.
На пеньки нас становили,
Раздевали и лупили, —
Ах, зачем нас мама родила?!

У наведених щойно й поширеніх більше серед кримінальних в'язнів пісні відчувається певною мірою притаманний цій категорії мешканців концтаборів «легкий» погляд на життя.

Інші мотиви чуємо у вірші, складеному політичними в'язнями:

Нехай від кулі ворога умру
Солдатом невідомим у степу:
Земля прийме хоч труп благословенний, —

пише в'язень про свою майбутню боротьбу з більшовизмом.

І вірим, змучені, на смерть засуджені,
Що прийде помсти час і кари вам, —

співали в'язні на будівництві Біломорського каналу, де загинуло понад 100 000 чоловіка.

Спіть невідомі, спіть замучені,
Спіть у мохах серед лісів.
Шумлять сосни соловецькі
Над могилами борців, —

співали соловчани.

Соловецька каторга, що її слушно там називали «Советським Союзом у мініатюрі», була барометром внутрішньої і навіть зовнішньої політики Советського Союзу. Коли крива терору в країні йшла вгору, — число каторжан на Соловках збільшувалось, а терор на самому острові набирав нечуваних, нелюдських форм. Коли ж та крива в країні йшла на спад, на Соловках теж легшало. Коли, приміром, у 1926 року у Польщі забито советського повпреда Войкова, то на Соловках у відповідь на це негайно ж розстріляно 100 найвидатніших в'язнів.

Перетворені 1922 року на «Соловецкий лагерь особого назначения» Соловки за п'ятнадцять років свого подальшого існування не раз відповідно змінювали й свою назву. З посиленням терору в середині Советського Союзу вони перетворюються на «Северные лагеря особого назначения», що складаються з концтаборів, розташованих на півночі і передусім навколо Білого моря. Центром соловецької каторги, як і цілого «Севлага», стає Попів острів. Коли ж терор набирав ще гостріших форм, а «індустріалізація й колективізація за всяку ціну» ставали чимраз брутальнішими, — утворюється новий величезний Біломорсько-Балтійський табір з центром на Медвежій горі, до якого Соловки включаються як 8-й відділ табору. 1937 року, за Єжова, Соловки перетворено на «Соловецкую тюрьму особого назначения Главного управления государственной безопасности СССР».

Така, сказати б, зовнішня історія соловецької каторги. Ці перейменовування й реформи не змінювали, звичайно, основного призначення соловецької каторги: фізично і морально нищити людину. Проте режим, як і соціальний контингент ув'язнених, за різних часів були не однаковими. Можна визначити, власне, чотири доби в історії советської каторги:

- 1922 – 1927 рр. – період НЕПу;
- 1927 – 1932 рр. – період першої п'ятирічки;
- 1932 – 1937 рр. – друга п'ятирічка;
- 1937 – 1938 рр. – період «єжовщини».

Спинімось на кожному з цих періодів окремо.

Перший період. 1922—1927 рр. соловецька каторга не сягала далі Попового острова і включала в себе острови Анзер, Муксольму, Великі й Малі Зайчики, Кондострів і Вороній острів. Управа Соловків містилась на Великому Соловецькому острові. Табір організовано за зразком концтаборів для військовополонених часів громадянської війни: з поділом на роти тощо. Ця організаційна структура соловецького табору затрималася до 1933 року. З самого початку надала вона каторзі казарменого характеру в найгіршому розумінні цього слова. Усю увагу зосереджувались на дисциплінарній справі. На виробництво не звертали увагу, тому то виробниче значення соловецького табору за цієї доби було мізерним. Нормування праці було лише в зародку. Протягом перших трьох років існування соловецької каторги в'язні працювали, по суті, на обслуговування самих себе. Можна навіть твердити, що за цієї доби терор мав порівняно м'які (проти, скажемо, режиму другої доби) форми. Коли старі соловчани говорять за «произвол» (сваволю), то мають на увазі звичайно 1928—1931 роки, тобто роки масового

терору в Союзі. Цілком правильно зауважує один утікач з Соловків, український селянин, що «в 1926—1927 роках на каторзі було дуже мало наших людей, а гіркі та пекельні муки почалися з 1928 року, коли почалася перша П'ятирічка» («Соловецька каторга», Варшава, 1931). Це саме твердить і інший соловчанин, кажучи, що «в ці роки (тобто 1926—1927) на Соловецькому острові ще були тільки самі «вершки», як кажуть комуністи».

Справді, коли приглянемося до соціального складу соловецьких в'язнів тієї доби, то побачимо, що на Соловках були тоді: 1) високі урядовці царських часів та тимчасового уряду; 2) деякі дворяни, буржуа, священики і вчені, переважно монархісти; 3) керівники та рядові учасники збройних протибольшевицьких повстань та політичних організацій доби громадянської війни і, нарешті, 4) кримінальні злочинці.

Основа маса людности, зокрема селянство, робітництво й інтелігенція, що не виступала проти советського ладу, не потрапляла ще тоді на Соловки. У той час політика безпосереднього й бруталного терору ГПУ була скерована переважно проти одверто ворожих большевикам груп, що виступали проти советського ладу зі зброєю в руках, чи то ідейно готували ці виступи або ж провадили підпільну, спрямовану проти большевиків, політичну діяльність.

Хто з українських інтелігентів був на Соловках за цієї доби?.. Насамперед отамани петлюрівських повстанських загонів, українські священики та незначна група української інтелігенції, що не склала зброї з часів громадянської війни. Це були ті українські інтелігенти, які вже тоді розуміли протиукраїнську суть большевицької політики. Серед соловецьких в'язнів не було ще тоді ні українських академіків, ні поетів. У той час на Соловках були невідомі солдати української революції, що не покинули батьківщини, а продовжували одверту боротьбу. Ці люди й на каторзі не приховували своєї люти супроти ворогів і знищені були при першій нагоді. Убивство Войкова і стало одним з таких приводів: тоді на Соловках полягли передусім наші отамани. Решта ж українців – в'язнів цієї доби – загинула за другої доби в історії соловецької каторги.

Другий період в історії соловецької каторги (1927—1932 рр.) – це доба дикої сваволі. Страшна це доба. Люди, що потрапити тоді на Соловецькі острови, справді зазнали «гірких і пекельних» мук. Зміни в соціальному складі соловецьких в'язнів і режимі на цьому острові «жаху і смерті» викликані були змінами у політиці советського уряду.

Несподівано для абсолютної більшості підсоветської людности, що почала була за НЕПу плекати надії на переродження большевизму, прийшли «вісті недобрії» про «п'ятирічку», «індустріалізацію», «ліквідацію куркуля як кляси», «колективізацію» тощо. Сталін, якого підсоветські люди до того знали мало, раптом виростає на центральну постать і висуває плян першої п'ятирічки, а з нею й плян ліквідації «куркуля», ліквідації всіх «капіталістичних елементів», що збереглися ще за доби НЕПу. «Елементи» ці затиснуто податковим і іншими пресами. Щодня ліквідуються тисячі торговельних, ремісничих приватних закладів. Сталін задумав за найкоротший час «догнати и перегнать в технико-экономическом отношении капиталистические страны». Запланував цілковиту реконструкцію господарства Советського Союзу. У плянах своїх керувався він не інтересами окремих націй, що входили до складу Советського Союзу, а інтересами світової комуністичної революції.

Найскладнішою проблемою у плянуванні «соціалістичної» реконструкції господарства СССР була проблема багатомільйонного селянства Советського Союзу, що й слухати не хотіло про комуні. Сталін і його зграя прекрасно розуміли це: вони мали досвід 1919—20 років, коли на спробу большевиків запровадити так званий «воєнний комунізм» селянство реагувало так, що не лишалося нічого іншого, як відступити трохи назад і проголосити «нову економічну політику».

Найбільших турбот завдавало Сталіну селянство України й Кавказу – країн, що ніколи не знали притаманної Московщині «общини» і були завжди господарями, з різко окресленою індивідуалістичною психологією.

Сталін вирішив скрутити в'язи українському селянству, запровадивши терор у незнаних доти формах. Він негайно збільшує апарат ГПУ, створює і збільшує до колосальних розмірів армію спеціального призначення війська ГПУ. Проводить за допомогою цих військ і різних покидьків суспільства перший тур «ліквідації куркуля як класи»; конфіскує майно заможних селян, відбирає землю і розстрілює чи засилає найактивнішу частину сільської людности до концентраційних таборів, передусім на Соловки.

Український селянин не хоче здобути віддати без бою. Він озброюється, чим може, і під керівництвом старих та нових отаманів, знімає повстання. Але у кремлівського диктатора є цілі корпуси війська ГПУ, що нищило не тільки повстанців, а й усе живе та мертве на території повстань. «Око за око, зуб за зуб» – і український селянин стріляє у вікно, стріляє з-за рогу. ГПУ ж розстрілює серед білого дня, розстрілює вночі, при відчинених і зачинених дверях. Україна знову запалала в огні громадянської війни.

Серед заграв пожеж і потоків крові, що її лило знову українське селянство, народжувалась нова українська провідна верства. Багато нових лицарів без страху й сумніву ставало до боротьби навіть тоді, коли не було надій на перемогу в перших боях. Сільські священики, вчителі, агрономи, лікарі, кооператори стають на чолі руху селянської маси. Саме ця частина української інтелігенції разом з кращою частиною нашої селянської маси зазнала найважчих репресій і гине в сутичках з большевицькими посіпаками або в казематах ГПУ.

Але перший тур «ліквідації капіталістичних елементів» і «колективізації» не задовольняє Сталіна. Він поширює цю операцію й поглиблює її під гаслом «сплошної» колективізації. «Сплошная» колективізація була найбільшим лихом для кожного селянина, бо перетворювала його на звичайного кріпака, раба совєтчини. Поруч з колгоспами виростають плантації «совхозів», організуються машино-тракторні станції. Сталін у найкоротший час зосереджує в своїх руках ключі від комор, де зібрано геть усе українське збіжжя, цукор, масло, м'ясо, вугілля. У його кривавих лапах тріпотітиме й серце сірої підсовєтської збірноти.

Найлютіші тирані не видавали таких драконівських законів, спрямованих на «втихомирення» своїх підданців, як їх видав Сталін.

Рівночасно почався новий, генеральний наступ на українську культуру. Почалися гіркі, пекельні муки української нації. Зрозуміло, що за такого терору, застосовуваного головно проти України, на Соловках не тільки зростає число в'язнів, а й міняється соціальний та національний склад людности цього острова, сама згадка про який викликає ненависть і жах у кожного чесного українця.

«Перед самою моєю втечею (25.IX.1929) (на каторзі) було вже дуже мало злочинного світу, а все селяни з України (як контрреволюціонери), а також багато українських священиків і вчителів», – пише один з утікачів. Те саме стверджує і другий: «За останні часи прибуло сюди з Києва й Катеринослава багато студентів. Вони розповідали, що за Єфремовську організацію (СВУ) дуже багато розстріляно; стріляли не сотнями, а тисячами, і самих освічених студентів, а ті, що прибули на Соловки, то кожен дістав по 10 років каторги».

Прибувши до концтабору, я зустрів багато в'язнів – членів бойових, підпільних організацій. Коли процес СВУ був трагікомедією, влаштованою ГПУ, з метою розгромити український національний рух усередині країни та дискредитувати його за кордоном (бо зізнання підсудних на процесі були «зізнаннями», продиктованими ГПУ), – то десятки, коли не сотні тисяч розстріляних і засланих тоді селян та інтелігентів свідчать про колосальний національний проти-большевицький рух українського народу. Ніхто не може заперечити того, що саме в цей час було заарештовано третину робітників Кременчуцької махоркової фабрики, що належали до «Союзу Визволення України». А це не поодинокий приклад.

Про розмах цього руху промовляє й такий приклад. Студент педагогічного технікуму Л-ко в 1928—29 роках вже вісім місяців сидить у спецкорпусі ГПУ в Харкові. Він, комсомолец, убив голову райвиконкому. Чому? За що? Хлопець пережив жахливі тортури, проте не

говорить, за що вбив голову райвиконкому. І тільки своєму тюремному другові розповідає, що вбив його за те, що той голова випадково натрапив на засідання місцевої організації СБУ і, зрозумівши, що то за засідання, пішов, щоб сповістити ГПУ. Студент, на долю якого випало застрелити голову, догнав його перед самим порогом будинку райвиконкому і всі сім куль свого револьвера всадив у нього. Л-ко так таки й не сказав, за що він убив голову райвиконкому. Зваживши на молоді літа та «незаможницьке» походження Л-ка, йому дали 10 років. Таких прикладів можна навести безліч.

Сталін і ГПУ мали повне уявлення про становище на Україні; тому й вирішили взятися до повної ліквідації всього того, що там ожило за доби НЕПу. Вони стали на шлях систематичного фізичного плюндрування всіх активних елементів української нації, передусім її інтелігенції, докінчивши цей процес спеціально і штучно організованим голодом 1932—1933 років, який душив мільйони українців. Не один мільйон українських селян ліг у могилу завдяки цьому «підкуванню» «батька народів».

У той час терор на Україні набрав нечуваних розмірів. По одному тільки процесу СБУ не тільки тюрми, а всі льохи набито було українськими селянами та інтелігентами, звинувачуваними в причетності чи то до СБУ, чи то до Українського Національного центру, або ж Української Військової Організації. В'язнями-українцями забито було советські тюрми, зокрема острів-в'язницю «Соловки».

За другого періоду в історії Соловецької каторги селянство, а надто українське, та селянська в основному інтелігенція становлять основну масу соловецьких в'язнів.

Для характеристики тогочасного становища на Соловках дуже цікаві матеріали можна знайти у Карла Альбрехта, що, обіймаючи свого часу високу посаду в СРСР, відвідав 1929 року Соловки, як урядовець. Дарма, що тодішній керівник «Усевлагу» Ногтев і його підручні всіма способами намагалися замилити очі небажаному гостеві і не показати Альбрехтові справжньої сторони соловецької каторги. Навіть двох днів перебування на тих островах було досить Альбрехтові, щоб відчути весь жах Соловків. Він пише про сотні обморожених людей, що лежать і вмирають по бараках, про надсильну працю, про погані харчі. Альбрехтові не показали існування «Секірної» гори, не знав він про уславлений своєю дикою сваволею «б взвод» і 13 «исправительную роту, не знав про «Зайчики» і «Валдайчики». Йому показували тільки «хороше» – «исправительную» політику советської влади. Він був присутній на симфонічному концерті й балеті, що ставили колишні артисти і взагалі інтелігентні люди в імпровізованому соловецькому театрі, який був розвагою для місцевих соловецьких тиранів.

Коли Альбрехт зняв у ЦКК РКІ справу про режим на Соловках, московські большевики перед цим іноземним комуністом намагалися показати, що вони не знають стану речей на острові, і обіцяли справу негайно «полагодити».

І справді, на Соловки вирушив згодом добре знаний в СРСР Сольц: на той час сумна слава соловецької каторги досягла й Лондону та Вашингтону. Сольц звернувся до в'язнів з проханням розповісти, як з ними поводить ся начальство. Ніхто з опитуваних не насмівся сказати правду: всіх їх так залякувано і так тяжко мордовано за найменше слово проти великих і малих соловецьких тиранів.

Тільки тоді, коли Сольц заарештував керівництво соловецької каторги і перед всіма розстріляв п'ятьох найбільших, як йому здавалось, злочинців з помічників Ногтева, – в'язні повірили, що це комісія для полегшення їхнього становища, а не чергова провокація Ногтева, не раз перед тим практикована.

Тоді в'язні почали розповідати.

Трудно навіть уявити, який жах виявили ті свідчення в'язнів. А вони справді були неймовірні, бо змусили навіть Сольца, з огляду на інтерес всього світу до його місії, – розстріляти з сотню найвидатніших мерзотників, що, вислугуючись перед Ногтевим і виконуючи його накази, знущалися з в'язнів.

Тоді ж таки заарештовано й самого Ногтева, цього ніби головного винуватця тих страшних порядків. На Соловках сказали, що його розстріляно. Насправді ж Ногтев опинився в московській луб'янській тюрмі ГПУ і провів там кілька тижнів на становищі високого гостя. Незабаром його звільнено та повернено йому відібраний тимчасово партійний квиток. Ногтев дістав навіть підвищення: його призначено за керівника всіх лісозаготівельних організацій Півночі Советського Союзу. Практику Соловків він мав застосувати в інших місцях.

Чи змінилося ж що на соловецькій каторзі? Звичайно, змінилося. Надто в перші два-три місяці. Потім становище ще погіршало, бо, крім розстрілів, убивств і знущань з в'язнів, тепер запроваджують систему найпильнішого політичного терору, постійних обшуків, провокацій, штучно вигаданих політичних «справ», за які на підставі свідчень, куплених за шматок хліба провокаторів, – в'язнів розстрілювано чи давалось їм нові терміни ув'язнення. Отож нема чого дивуватися, що при цих «нових» порядках на островах створилася ще гірша ситуація. Про неї заговорив цілий світ.

Тоді, щоб московському ГПУ, самому Сталінові виправдатися перед цілим світом, випущено згадуваний уже фільм «Соловки». З 1931 року, коли на Півночі Советського Союзу опинилося не кілька тисяч, а кілька мільйонів українців, кубанських і донських козаків, кавказців та інших інонаціоналів, коли треба було виконати за всяку ціну першу п'ятирічку та ще й за чотири роки, – постала ідея створення Біломорсько-Балтійського каналу. Настав час, коли багато тисяч людности Соловків мусили покинути їх і переселитися на материк, щоб полягти на будівництві того, на кістках в'язнів побудованого, каналу. На островах лишилася тільки незначна частина в'язнів, переважно слабих, полишених помирати, щоб збільшити число саме тоді померлих від тифу кільканадцяти тисяч в'язнів.

Серед тодішніх соловчан, що їх залишено вмирати на Соловках, і тих, що виїхали на будівництво Біломорського каналу, бачимо академіка Слабченка, професора Барбара, професора Гермайзе, М. Павлушкова, Павла Христюка, Івана Петренка, Г. Садовського, О. Березовського, Віталія Юрченка, Кліма Поліщука і багато інших.

За цієї доби на Соловки потрапила українська інтелігенція, щільно пов'язана з українськими селянами. Ми не бачимо ще серед ув'язнених ні політичних діячів советської України, ні тих діячів на культурній ниві, які свого часу повірили в щирість советського протегування українській культурі й ставились до советської влади цілком лояльно, доки влада та не скинула з себе маски.

Третій період в історії соловецької каторги слід починати від того часу, коли, ліквідувавши на селі все ініціативне і національно свідоме, Сталін вирішує поквитатися з рештою української інтелігенції та покінчити з усіма «нестійкими» елементами в КП(б)У.

Саме тепер Сталін заходився ліквідувати всі мізерні атрибути позірної окремішности УССР. Почалося з ліквідації Української військової округи та перетворення її на Харківську і Київську. Далі, як гриби під дощ росли: «Союзхлеб» – замість «Укрхліб», «Союзуголь» – замість «Укрвугілля», «Союзсоль» – замість «Укрсіль» «Союзсахар» – замість «Укрцукор» і т. ін. Негайно за постановою ЦКВКП(б) телеграфним наказом від 15. XII.1932 року, русифіковано всі українські інституції на терені ССРСР, що були за межами УССР. На Україну з особливими повноваженнями від Сталіна прибув П. Постишев. Почалася друга хвиля терору на тлі страшного голоду 1933 року. Усі тюрми й льохи переповнено ув'язненими. Серед заарештованих, крім селян, маємо вже немалий прошарок індустріальних робітників, тих інтелігентів, які ще недавно ще лояльно ставились до советського режиму. У казематах НКВД сидить багато комуністів, звинувачуваних у націоналізмі чи троцькізмі.

Постишев приїхав з повноваженнями впень знищити націоналізм, що його на той час репрезентували вже не Грушевський, Єфремов і Ніковський, а Скрипник, Шумський, Полоз, Приходько, Михайлик і Хвильовий, – члени КП(б)У, комуністи-українці, що одні з них всіма

силами боронили бодай куцу автономію України доби НЕПу, а другі боролися за незалежну соціалістичну Україну.

І для комуністів-українців настав, виходить, час, що його передчував український комуніст Еллан-Блакитний, який, вмираючи, говорив своїм товаришам: «Стережіться, хлопці, бо скоро хахла хватать будуть!»

Українські комуністи, що обіймали в советській Україні високі пости, з приїздом Постишева вирішили виступити ще раз супроти уніфікаційної лінії Сталіна; але в цьому змаганні мусіли або здатися на волю переможця, або ж загинути.

7 липня 1933 року застрелився на знак протесту проти політичної лінії Сталіна член виконкому Комінтерну і колишній нарком освіти України М. Скрипник. Ще раніше, 13 травня 1933 року, так само застрелився М. Хвильовий. Шумський, Приходько, Полоз, Михайлик та ін. сиділи вже в казематах ГПУ. Усі щирі українські комуністи опинились у пастці й були приречені на загибель.

Сталін поставив завдання ліквідувати не тільки українську комуністичну верхівку та українську інтелігенцію, а й стерти в пам'яті українців поняття про будь-яку окремішність України, про будь-яку, бодай позірну, її автономність. Адже фактом є, що на той час український селянин таки знав, що він українець, що Україна мусить мати певні кордони; не дарма дядьки покликалися, що вони «до самого Петровського чи Скрипника дійдуть».

Саме це й хотів вибити з голів підсоветських українців Сталін. Він хотів довести українському селянинові, що Скрипник – «контрреволюціонер», «фашист»; що Хвильовий, Гринько, Полоз – вороги народу, що всі ці українці-комуністи тільки те й робили, що продавали Україну «фашистам» та домагалися для українського народу «капіталістичного рабства». День у день підсоветській людності твердили, що тільки Сталін, Москва і тільки сталінці – справжні друзі українського народу.

Це був час страшного розгрому українських комуністів і всього українського, якого б напрямку воно не додержувалось. «Не треба розшукувати українських націоналістів, – говорив один з моїх слідчих, – досить взяти передплатників журналів «Україна», «Життя й революція», «Пролітфронт» чи «Літературний Ярмарок», – і я без вагання заарештовую їх, бо всі вони – націоналісти». Це було в 1933 році. Що ж ті слідчі робили пізніше, коли кожен громадянин УСССР, лягаючи спати, ждав до себе гостей з НКВД, щоб поділити долю з тими, що вже потрапили за тих часів на соловецьку каторгу.

Не дарма сивий, заслужений професор університету Св. Володимира, математик і безперечний російський монархіст, академік Граве, «страха ради иудейська» виступив з доносом-промовою супроти найвидатнішого українського математика, академіка Михайла Кравчука, називаючи його «фашистом» і «ворогом народу».

Починаючи з 30-х років, ГПУ—НКВД стає організацією не тільки політичного нагляду й терору, а й установою, до компетенції якої належать усі сторони життя Советського Союзу. Віднині ГПУ—НКВД стає своєрідною державою в державі, маючи низку управ і відділів, таких самих як і наркомати. Гідротехнічна, Шляхова, Вугільна, Цивільного і Воєнного будівництва і т. д. і т. п. Всі ці управи і відділи мали свої контори та інституції. Багато проектів, важливих дослідів виконували в'язні НКВД. Досить сказати, що Біломорсько-Балтійський канал, Турксиб, канал Москва—Волга, Байкало-Амурська магістраль, автострада Москва—Мінськ й інші важливі будівництва, аж до «Дворца советов» у Москві включно, – все це проектувалося й будувалося ув'язненими під безпосереднім керівництвом ГПУ—НКВД.

Не дарма ж на тих будівництвах становили пам'ятник будівничим НКВД, як це було зроблено на Біломорсько-Балтійському каналі, де поставили (щоправда, зарано!) прекрасний пам'ятник «железному наркому» Ягоді. Коли Ягodu розстріляли, монумент наказано негайно зняти, а скульптора, ув'язненого чеха, негайно спецконвоем перекинути на Соловки тільки за те, що він побудував той монумент з наказу начальства.

За цієї доби, крім терору, на ГПУ покладено й господарчо-організаційні завдання. Це позначилось і на зміні в структурі концтаборів. Стару військову структуру з поділом на роти і взводи і т. ін. замінено поділом на «фаланги», «колони», «бригади». Ув'язнені вже не кричали «здра», не муштрувалися за військовим звичаєм. На будівництвах, як-от, скажімо, на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, не було вже ні цих прав, ні вигаданих садистами таких кар, як соловецька «Секирка». Натомість прийшло гірше за «Секирку» нормування праці. В'язнів не гнали вже на працю голих і босих, а взували й одягали, але на праці доводилося бути не одну, а дві й три зміни відразу. На Соловках тепер тільки й говорять що про «темпи», «ударництво», «соцзмагання»... А водночас посилюється політичний нагляд, ростуть «дуті оплати», процвітають провокації і все те, що було характерним для тодішньої советської «волі».

Соловецька ж каторга після 1931 року лишилася місцем перебування найбільш небезпечної частини в'язнів і частини малопридатних, переважно хворих каторжан.

На острові припиняються тепер майже зовсім лісозаготівлі, ліквідується цегельня, закривається чинбарня та ливарня. Найбільше уваги у виробничій сфері на Соловках приділяють тепер сільському господарству.

1 травня 1933 року, по закінченні будівництва Біломорського каналу, всіх «непевних» соловчан і несоловчан повернено на Соловки. 1933 і на початку 1934 року на острів прибули нові в'язні – члени партії, советські письменники, підсоветська інтелігенція, словом, ті, що ще в 1929—30 рр. стояли при державнім кермі й були хоч маріонеточними, але суддями і прокурорами на показових судових процесах.

Ще коли ці неофіти були на Поповому острові, на порозі Соловків, і в тому добре ізольованому таборі досягли неабияких «успіхів» на важкій фізичній праці, чим вихвалявся начальник 9-го Кемського відділу Ієвлев перед начальником 3-го відділу Біломорсько-Балтійського табору, – то цей останній зовсім не поділяв ентузіазму Ієвлева. Начальник 3-го відділу говорив, що його завдання – не привчати до фізичної праці цих «недострелених», а берегти, щоб вони не втекли з табору й не зняли повстання.

Уже від цього часу на Попів острів привозили переважно політичних в'язнів, і то здебільшого інтелігенцію. Вийняток становили шахраї найвищої «кваліфікації» та чужоземці, яких, як правило, звинувачували в шпіонажі.

У цей час не було вже на Поповому острові «славетного» Курилки, що вимагав від в'язнів кричати «здра» так, щоб «здра» те чути було «за 65 кілометрів», не палили живими людей у бараках; не ходили «дневальні» з киями («дринами») й не кричали «вилітай до останнього», допомагаючи «вилітати» «дрином». Нічого цього вже не було. «Дневальні» – прибиральники бараків – були переважно милі люди – колишні священики чи професори, які всіляко дбали про найкращі умови для своїх товаришів. Мили підлоги, одержували на бригаду хліб, талони на обід. Бригадир з тих, що працюють, живучи разом з бригадою, не вимотував з людей жили режимом і працею, бо сам жив поруч, спав і їв те, що й усі; а це нагадувало йому, що той же бригадир міг завтра бути й небригадиром.

1933—1937 рр. Соловецький концтабір знову повернувся до старих своїх географічних меж (1926—1927 року), тобто не виходив за межі Попового острова, та й там був один тільки табір, «Морсплав», що правив більше за пересильний пункт, ніж за виробничий табір.

У цій добі, як і в попередній, переважну частину соловчан становлять селяни-українці, учасники селянських закатів 1929—1932 рр. агрономи, вчителі, лікарі, письменники, поети, вчені, студенти з советської України.

Друга група складалась із так званих «інонаціоналів»: казанських і кримських татар – на чолі з Султан Галеевим і Галеем Галеевим; туркменів, таджиків, узбеків – на чолі з Ходжаєвим і Усмановим; вірмен – на чолі з братами Леблебежанами; грузин – на чолі з полковником Яшвілі, Кікодзе та Гугунашвілі; фінів, удмуртів, східних фінів (карелів); німців – на чолі зі своїми пасторами і німцями – советськими діячами; білорусів – на чолі з Рак-Михайловським,

М'ятлою, Дворчаніновим; поляків – на чолі з Вишневським; кабардинців, балкарців, осетинів, інгушів, азербайджанців та інших народів Кавказу – з їх мулами і старшинами; нарешті, росіян – на чолі з академіком Флореньким, Песоцьким, Пороховниковим та іншими. У цьому багатонаціональному конгломераті були й чужоземні піддані – починаючи з німців і французів і кінчаючи японцями та американцями.

Окрему категорію становили 325 людодів з часів голоду 1932—33 року, між ними 75 чоловіків і 250 жінок.

Оце, власне, той склад соловецьких каторжників 1933—1937 років, що я особисто мав нагоду добре пізнати.

Організаційна структура, як і в усіх советських концтаборах, заснована була на виробничому принципі, з тією лише різницею, що Соловки не являли в цей час суто виробничої каторги; бо в'язні соловецькі мали надто велику кількість всіляких спеціальних приписів у своїх вироках та інших супровідних документах на них, що, по суті, зводило тут нанівець виробничі моменти. На Соловках було в цей час аж три «спеціалізатори». Усіх в'язнів, що не сиділи по ізоляторах, ділилося на низку категорій, які різнилися своїми правами щодо пересування та перебування на певній території Соловків. Так, була категорія з правом перебувати лише в Кремлі; з правом перебування за Кремлем, але в зоні Кремля (радіусом 2 км); з правом пересування (у службових справах) по острову чи по всіх островах, звичайно, з конвоем; з правом планети в межах 5 км зони навколо острова (теж, ясна річ, з конвоем). При чому всі ці «права» були дуже непевними; сьогодні ви маєте «право», а завтра сидите в найглибшому ізоляторі. Найважливішим було – не потрапити, як там говорили, на «прицел» третій частині, тобто місцевому тюремному НКВД. Якщо у 3-ї частини не було на вас інших матеріалів, крім надісланої разом з в'язнем «справи», коли вам не «пришито» було шостого (шпигунства) чи восьмого (терор) пункту, ви могли мати деякі з цих «прав».

На цей час, як уже говорилося вище, виробнича діяльність Соловків зводилось головню до сільського господарства. Лісгосп, Йодпром, Рибпром – були невеличкими. Там працювало мало людей. До того ж у Йодпромі, як і в Рибпромі, могли працювати тільки в'язні, що мали право плавання по морю, а таких людей на Соловках тоді майже не було. Отже, все довелося скорочувати і згортати. Лишилося тільки сільське господарство, розташоване на чотирьох пунктах: 1. – Прикремлівський, 2. – Есаковський, 3. – Муксольмський, 4. – Анзерський. Пункти ці, де працювали колись ще соловецькі ченці, розбудовано за останніми приписами агрономічної науки. Звичайно, всі вони були нерентабельними, але в умовах Півночі вражали гостей великими досягненнями. Досить сказати, що холмогорської породи корови (так званого «соловецького отродья») на острові за лактацію (10 місяців) давали від 7 до 12 тисяч літрів молока. Господарство це загалом мало показовий характер й розраховано було на замилювання очей гостям.

В'язні ходили коло рогатої худоби й коней, працювали на городі та меліоративних роботах, косили траву.

Усім соловецьким господарством керувала виробнича частина управи острова. На чолі окремих відділів до середини 1937 року, як правило, стояли в'язні.

Начальником соловецької каторги був тоді заслужений чекіст Іван Пономарьов. Це був страшенний тиран, що дивився з-під лоба, називав усіх на «ти» і з особливим притиском підкреслював, коли збирав керівників виробничої частини острова, що вони всі лише «недостреленные». Любив серед ночі приїздити на той чи інший пункт за Кремлем, і горе було тому з керівників сільгоспу чи молочної ферми або свинарника, коли заставав його сонним: коли він, сам Пономарьов, не спить і «підкується» господарством, то як же сміє спати цей «недостреленный!» Був суворий і несправедливий. Викликаний до начальника в'язень ішов на розмову, як на шибеницю. Був повним господарем і мав силу-силенну «стукачів» (донощиків), так що знав про все, що діється на Соловках, краще, ніж «Третя часть».

Після убивства Кірова режим на Соловках різко погіршав. Багатьох в'язнів посаджено до ізоляторів, багатьом продовжено термін ув'язнення, і то – не менш, як до десяти років. Створено нові ізолятори, де посилено конвой і погіршено харчування (максимум 300 гр. хліба і, крім хліба, нічого); заведено постійні обшуки, збільшено військову охорону. Коли за другої доби до Соловків підходили чужоземні пароплави-лісовози, куди соловчани навантажували ліс, то тепер 25-кілометрова водна зона навколо островів стала заказаною зоною не тільки для іноземних кораблів, ба й для звичайних собі човнів-баркасів карельських поморів. Простір навколо острова міновано. Міновано й фарватер до соловецької бухти, що звалася бухтою «Благополучия». Дворазові на день перевірки, на яких в'язень мусів називати своє ім'я та побатькові, і щотижневі «генеральні» перевірки, коли в'язень повинен був відповідати на кільканадцять запитань аж до «бабушки и дедушки» – стало звичайним явищем. Начальник острова чи 3-тя частина повинні були мати точну інформацію про те, де перебуває кожен в'язень, що він робить і що він за оден. Тікати з острова стало просто неможливо. Щоправда, спроби тікати бували, але жодна з них не закінчилась щасливо.

Коли втік капітан далекої плавби Стерельговський, що з двома кримінальниками украв моторовий човен військової оперативної охорони і зник, – їх шукало не тільки само соловецьке начальство та охорона. На розшуки відряджено навіть літаки, човни й пароплави. І черев два тижні Стерельговського десь коло Коли таки піймано.

Трагічно закінчилася взимку 1933 року і так звана Анзерська втеча, коли група в'язнів з острова Анзера, дізнавшись, що море навколо острова замерзло до Літнього берега на материк (це буває раз на 50 років), – одної ночі забила начальника острова, обеззброїла охорону і, забравши лижви, подалася в напрямі Літнього берега. Але на березі її одразу ж зустрів мало не цілий полк війська НКВД з гарматами та кулеметами. В'язні з кулеметом і гвинтівками вступили в нерівний бій і всі майже полягли на бойовищі. З 40 чоловіка втікачів до Кремля потім перевезено тільки п'ятьох.

Тікали ті, що не витримували «исправительной» політики, не будиши навіть в ізоляторах. А в ізоляторах панував жак.

Народній учитель Бореїша (з советської Молдавії) сидів у другому соловецькому ізоляторі. З неймовірними труднощами він тікає з третього поверху ізолятора і перелазить через кремлівські стіни. Потім прив'язує себе рушником до двох «баданів» (деревин) і кидається вплав Білим морем. Це було в жовтні 1936 року, коли на Білому морі починалися шторми. По двотижневих розшуках труп утікача з двома «баданами» був знайдений десь за сотню кілометрів від острова.

Постійні нагінки, труси, ізолятори, шпигунство, постійне чекання розстрілу, суворого ізолятора, нових і нових тортур доводили людей до божевілля. В'язні вішалися, топилися.

До середини 1937 року на Соловках зібрано весь цвіт української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіл. Тоді в цьому концтаборі були представники найрізноманітніших політичних партій і угруповань. Тут можна було побачити і монархістів-гетьманців, і федералістів, правих і лівих есерів, комуністів і соціал-демократів.

«Радянська влада», ота «радянська держава», про яку говорив академік Кримський, що вона нагороджує всіх рівно й однаково (його самого, так само, як і його «ворога» Грушевського), справді таки вдарувала всіх однаковими концтаборами. Опинившись на Соловках (чи в інших таких же значних місцях) перед єдиною для всіх небезпекою, багато з в'язнів забули про давні політичні чвари й незгоди, браталися між собою і з гірким жалем та болем думали про перейдений шлях.

Четвертий період в історії соловецької каторги слід починати з того часу, як на чолі НКВД СРСР став Єжов. Становище трудящих і підсоветської інтелігенції України стало нестерпуче тяжким. Гіршає й без того гіркий режим на Соловках.

Уже з зими 1936—1937 року на Соловках в'язнів чимраз більше обмежували в праві перебувати за межами Кремля. Багатьох садовили до ізоляторів; чимраз частіше на острові відбуваються «фашистські» процеси, після яких десятки людей діставали додаткові терміни ув'язнення й опинялися в ізоляторах. Тому 1937 року нікого майже не звільнено з каторги. Всі, хто відбув термін ув'язнення, діставали, як правило, додаткові терміни по 5—10 років. Обмежено вихід за браму Кремля. У Кремлі зібрано силу в'язнів. А що всім в'язням цим не можна було дати роботу в Кремлі, то створилася група «ненаряджених» (від слова «наряд»). Люди ці сиділи без праці, і, звичайно, одержували гіршу, голодну пайку.

Нарешті, десь 22 чи 25 червня 1937 року, зігнали до Кремля всіх в'язнів і оголосили, що віднині соловецькі острови, які досі вважалися за 3 відділ Біломорсько-Балтійського табору, перетворюється на «Соловецкую тюрму особого призначення Главного управления государственной безопасности СССР», а в'язні зватимуться не «заключенними («зека»), а «лишеними свободи» (л/с). Обмежено право листування. У листах не можна подавати ні географічних, ні топографічних, ні будь-яких інших відомостей про життя й становище на островах; осіб же, які подаватимуть у своїх листах ці відомості, суворо каратимуть.

Через брак придатної для використання робочої сили сільськогосподарський сезон на Соловках закінчено з великими труднощами. До того розпочато роботи коло перетворення соловецького Кремля на в'язницю у повному розумінні цього слова. Почалися ремонти, перебудови. На острови привезено багато цегли та іншого будівельного матеріалу. Мали будувати за 2 кілометри від Кремля, на території колишньої цегельні, ще одну величезну тюрму наймодернішого типу. Щоб дістати робочу силу, нове соловецьке начальство звернулося до «Белбалтлагу» з проханням надіслати на острови «соцблизких» – усякий карний елемент. «Белбалтлаг», звичайно, з охотою зібрав «отпетых девочек и мальчиков» і надіслав на Соловки (остобісіли вони там усім своїми «делами»). Коли соловецьке начальство глянуло на тих, «соцблизких», що нагадували що хочете, тільки не людей, то йому одразу ж стало ясным, що користи з них ніякої не буде. Мусіло організовувати для них спеціальний ізолятор, а через місяць з подякою повернуло «Белбалтлагові». Але незабаром проблему робочої сили розв'язала сама ежовська дійсність: до Соловків навезли силу-силенну звичайних колгоспників, людей, що мали менше як два роки ув'язнення. Старих соловчан тоді замкнули в Кремлі чи посадили до ізоляторів.

Крім того, щодня тепер літаками й пароплавами з усіх кінців СССР везли на острови в'язнів з 10, 15, 20 і 25 роками ув'язнення. Між «ворогами» були й родини розстріляних Якіра, Тухачевського, Ягоди та інших. Були тут і якісь лєнінградські учні – зовсім діти, звинувачувані в троцькізмі. Вони, плачучи, клялись, що не читали навіть «Уроков октябрі» Троцького.

Багатьох в'язнів привозили з великими капюшонами на головах, які закривали їм обличчя. На грудях у такого в'язня був тільки номер. Під цим номером в'язня садовили до камери, на номер викликали. Під страхом розстрілу в'язневі заборонялося називати своє прізвище. Навіть соловецьке начальство часто не знало, хто саме перебував у його «секретних ізоляторах». Таємниці такі відомі були тільки тим високим установам, які посиляли сюди цих живцем похованих.

І раптом, коли вже всіх було переведено на тюремний режим, несподівано наприкінці року з Соловків вивозять два великих етапи. З першим етапом покинула соловецькі острови основна маса політичних в'язнів-українців.

Уже на материку я бачив в'язнів, що їх 1937—1938 рр. привезено на Соловки будувати і розбудовувати нову соловецьку тюрму. Вони розповіли, що 1938 року всіх в'язнів кудись вивезено, тюрму ліквідовано й розпочато будівництво військово-морської бази. Куди саме вивезено в'язнів, якими забиті були камери на Соловках, вони не знали. Але вивезено їх не соловецькими (Соловки мали два своїх пароплави), а якимись іншими великими пароплавами.

Готуючись до війни, кремлівські володарі вирішили перетворити соловецьку тюрму й архіпелаг на опорний пункт своєї експансії на Захід.

Так закінчила своє існування советська соловецька тюрма...

Подаючи далі свої спогади про українську інтелігенцію на Соловках, мушу насамперед сказати, що скупість наведених матеріалів про окремих в'язнів пояснюється тим, що люди ці ще й досі перебувають на терені «темного царства». Тимчасом пишу тільки про те, що не є новиною для енкаведистів. Коли ж говорю більше, то мушу вважати на долю цих ще й нині підсоветських людей.

Боляче мені, що й сьогодні не можу говорити на повний голос все про наших страдників і звияжців; але вірю, що настане час, коли наша інтелігенція повернеться з тих нетрів несходимих і, оновлена духом, розповість сама про себе.

Ті, чий імена не значаться в історії

Генадій САДОВСЬКИЙ

**¹ Генадій Садовський народився у 1897 р. в с. Ков'яги на Харківщині в родині священика, за іншими даними – в с. Чернички біля Бердичева. Навчався у Київській духовній семінарії, а згодом у Київському університеті. З 1918-го в армії УНР, неодноразово тікав з денікінського полону. У 1918—1920-му перебував у Житомирі, був військовим комендантом, видавав газету, боровся з більшовиками, дбав про українські кадри. У 1920-х вчителював у с. Сестринівка біля Бердичева.*

У 1926 р. його заарештували в Харкові, а 3. 04.1929-го засудили на 10 років концтаборів. Відбував покарання в Белбалтлагу і на Соловках.

9. 10. 1937 р. його засудили до розстрілу, а 3. 11. 1937 р. розстріляли у Сандармоху. При обшуку було вилучено його роман «Сонячні ночі» та повість «Семінаріада».

Син залізничника, семінарист Київської духовної семінарії, а згодом студент Київського університету, Генадій Садовський ще на 19 році життя вступив до Української петлюрівської армії й до останнього подиху вважав себе за солдата цієї армії. Високого і стрункого, з блакитними очима й руським чубом, Генадія знали, як молодого, але відданого справі національної та соціальної волі українського народу. Знали і поважали.

1933 рік. Дев'ятий Кемський відділ Біломорсько-Балтійського табору «Морсплав», вечір. Лежу на верхніх нарах. Чую, хтось питається про мене. Устаю, спускаюсь на підлогу, відгукуюсь.

– Це ви Підгайний? – питає.

– Я, – відповідаю.

– Ви з Харкова?

– Так.

– То ми ж з вами – земляки. Я сидів у спецкорпусі Холодногорської тюрми. Я – Садовський.

Ми познайомились.

Генадій Садовський сидить вісім років у тюрмі. Він все уже бачив. Переміряв босими ногами Соловецький архіпелаг, побудував на славу «вампіра» Біломорський канал, і знову на «Морсплаві», і знову його путь на Соловки. Але він такий, як і ті незабутні дні, коли український народ, прокинувшись, повстав. Як і тоді, скрізь і всюди придивляється, прислухається,

¹ Тут і далі під зірочкою примітки упорядника.

вишукує, гуртує, навчає, сам учиться і всім, чим може і як може, допомагає за всіх умов своїм землякам-українцям. Серед сірої, одноманітної таборової юрби вишукує українців, щоб, використовуючи свій довгий тюремний досвід, навчити, як себе тримати, як дістати той гіркий шматок хліба, як серед реву, скиглення, реготу й сліз зуміти пронести душу не забрудненою.

Не минуло й місяця, як навколо Садовського створилася ціла група українців, як уже без протоколів, зборів і постанов утворилася міцна спілка, як на «Морсплаві» відроджуються українські традиції матеріальної і моральної допомоги один одному, – у всяких умовах, повсякчасно, незалежно від території.

Одного дня нас з Генадієм, а з нами й тисячу інших, відправляють до соловецької бухти «Благополучия». Виконавши всі церемонії прийому, направляють з невеличкою групою на найгіршу «командировку», на так звані Пічуги (в північно-східному кінці соловецького острова), на найважчу роботу: видобування йоду з морських водорослів. І тут Генадій виходить зі становища. Бачучи, що ми, кілька чоловіка українців-інтелігентів, напевне загинемо, – він, старий соловчанин, знаходить усе, щоб ми вибралися з Пічугів і були призначені на інші, легші, роботи, хоч сам лишається там.

Білими ночами ми довго не спали і розмовляли на найрізноманітніші теми. Я любив слухати Садовського. Любив його голос, повний, соковитий, любив його мову, запашну й насичену образами. Любив його думку ясну, струнку, сповнену поетичного надхнення. Від Генадія Садовського почув я слово, сказане вільною, незалежною, високо принциповою людиною, яка ні за що, ні при якій погоді не піде на компроміс і не визнає іншого, крім свого, Бога. А Богом Генадія була Україна – вільна, Незалежна Держава.

Тими ж ночами читали ми написану на острові книжку Генадія, прекрасну роботу в імпресіоністичному стилі про наші національні змагання.

Часом Генадій діставав бандуру й ліричним баритоном співав історичних пісень чи якусь думу козацьку. І сьогодні постає в уяві ця задумана, симпатична постать, з кобзою в руках:

Вони ж його не вбивали,
Не четвертували.
Вони з нього, молодого,
Живцем серце видирали.

З таких, як Садовський (а їх, забутих героїв, тисячі), большевики не видирали серця живцем, а, як вампіри, десятками років пили з них кров.

Інколи Генадій сидів і складав пісні та грав їх на бандурі. Від нього пісень тих учились інші й співали їх нелегально на Соловках на Біломорсько-Балтійському каналі, у всій Східній Фінляндії. З пісень цих пригадую тільки початок однієї, а другу – цілком.

Перша оспівувала замучених на соловецькому острові петлюрівських отаманів, наших борців з большевицькою навалою на Україну. Початок її такий:

Спіть невідомі,
Спіть замучені,
Спіть у мохах серед лісів.
Шумлять сосни соловецькі
Над могилами борців.

Другу складено на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Вона була поширеною не тільки серед українців, а й серед інших, що там перебували. Навіть при розгromі однієї організації, що готувала масову втечу ув'язнених, фігурувала, як зразок агітаційної акції, саме ця пісня. Автора її ГПУ так і не пощастило відшукати.

Слова цієї пісні такі:

Пікети сплять вночі,
Бори гудуть глухі,
А на кар'єрах горять вогні...
То ми – замучені,
На смерть засуджені —
Тяжкими кайлами
Б'ємо граніт.
У нас одна сім'я, —
Ми побраталися:
Туркмен, узбек, чечен,
Сумний грузин,
Син України,
І карельської «каймени»,
Удмурт і чех,
Литвин і білорус.
Довбаєм кайлами,
Б'ємо ми ломами,
І шлем прокляття —
Усім катам...
І вірим – змучені,
На смерть засуджені,
Що прийде помсти час
І кари вам.

Та згодом Генадій Садовський дістається з Пічугів до соловецького Кремля, а з нього, вже за моєю допомогою, – вартовим на сінний склад сільгоспу. Довгими темними соловецькими вечорами сиділи ми, і Генадій розповідав про українську національну революцію, про все, що знав, бачив і своїми руками робив, і як згоріла молодість його в боротьбі й неволі.

Ось він, молодий Генадій, звільняє житомирську тюрму, набиту тільки українцями – петлюрівцями, заарештованими Денікіним і приреченими на розстріл, бо денікінці, під тиском української армії, мали тікати з міста.

Ось він, Генадій, – воєнний комендант і фактичний керівник Житомира та Волинської губернії. Двадцятирічний юнак мусить брати на себе провід у такий бурхливий час.

Якщо ми винні, – казав Садовський, – що програли революцію, то не тільки ми винні, а винен і весь наш народ. Спробуйте творити нову національну Українську Державу, коли дядько на запитання, якої він національності, відповість – православної.

А проте Садовський вишукує людей, добирає кадри, організовує газету, знаходить талановитого вчителя Мамчуру і садовить його за редактора, заміщує посади в урядництвах українцями, дбає про госпіталі для поранених, про дитячі будинки, і не забуває й на хвилину, що ворог не спить, що ворог працює. Викриває підпільний большевицький комітет, заарештовує й розстрілює, без милосердя і без зла, бо того вимагала справа Української Незалежності. Розстрілює навіть того, що перехрестився і крикнув: «Господи, я русский человек», бо того вимагала справа Визволення, і не було чого «русским человеком» йти до большевицьких запільних комітетів.

А як відступили з Житомира, Садовський залишив Житомир з кількома козаками, кулеметом і автомашиною останнім, бо мав палити папери. І коли ці папери горіли, а телефоніст з вокзалу що п'ять хвилин сповіщав, як проходить зайняття большевиками Житомира, у цей

час до кабінету Садовського вривається Микола Любченко (Кость Котко), що вже покинув армію Симона Петлюри і УНР і прийшов намовити і його зробити так само. Садовський з презирством подивився на цього «петлюрівця», якого кілька місяців тому врятував від розстрілу денікінцями, пригадав, як жалюгідний тоді М. Любченко обнімав і цілував його. Сьогодні ж, коли погіршала ситуація, цей «герой» став перекинчиком і приходять намовляти і його.

– Я не бачу на тобі зброї, – сказав Садовський. – Геть з кабінету! Бо накажу розстріляти, як пса.

– Ідіот ти! – крикнув Любченко і прожогом вискочив із кабінету.

До арешту Садовський весь час жив нелегально і працював у підпіллі, тоді як його товариші по партії згодом примушені були опинитися в членах КП(б)У, і з часом ставали наркомками, редакторами, прокурорами та іншими високими урядовцями советської України.

Минали роки. Садовський вже в спецкорпусі, вже в ГПУ. Сталось так, що його не розстріляли, а дали десять років «с заменой». Як з хреста знята, молода красуня дружина прибувається з далекої Волині до Харкова, доходить до кабінетів високих урядових осіб советської України, колишніх товаришів Генадія, плаче, просить про допомогу. М. Любченко сказав: «Я тоді ще казав йому, що він дурень, але він мене не послухав».

Якось, сидючи на березі Білого моря й розповідаючи про прибуття на острів нових і нових партій ув'язнених, колишніх високих достойників советської влади на Україні, Садовський сказав: «Я не злостива людина і все своє життя клав і кладу за нездольну, дружню, консолідовану, прийнятну наскрізь щирістю й доброзичливістю ідею єднання нашого народу, нашої інтелігенції. А втім, я не заперечував би на нашому острові зустріти Любченка. Я хотів би йому ще раз довести, що я таки не ідіот і що я двадцять літ тому робив правильно».

Минуло тільки два роки з часу цієї розмови, і одного весняного ранку, на розводі, зустрілися Садовський і Микола Любченко. Любченко зблід, підійшов до Генадія, подав руку й заплакав. Генадій обняв його. Вони довго говорили; але про цю розмову Садовський нікому не сказав ні слова.

У 1937 році, десь у липні чи серпні, Садовський мав звільнитися, а тим часом його здоров'я сильно підупало. Та раптом з далекого Сибіру, куди втекла від репресій його дружина, надходить йому одяг і взуття. І на тринадцятому році чекають його діти й жінка. Садовський хвилюється, дуже збентежений, – він так любив свою героїчну дружину й дітей. І раптом знову – «продолжение срока» ще на три роки.

Тихо, як злодії, увійшли до загальної камери енкаведисти, самі взяли речі, а Садовського без речей відвели в найтяжчий ізолятор.

Минуло два місяці. Вилізши на третій поверх згорілого Успенського собору в Кремлі, можна було бачити, як у добре заграбованій палаті для божевільних Половецького госпіталю ходив, понуривши голову, божевільний Генадій Садовський.

Степан ЗАПОРОВАНІЙ

* Степан Гаврилович Запорований народився у 1909 р. в селі Верхнянка Київської губернії, українець, агроном, студент Лінгвістичного інституту, проживав у Києві. Заарештований у справі «Української революційно-демократичної спілки». Засуджений судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР 28 січня 1933 року за статтями 54-2-11 КК УСРР на 5 років ВТТ. Відбував покарання у таборі «Карлаг» та на Соловках. Особливою трійкою УНКВС ЛО 9 жовтня 1937 року засуджений до найвищої кари. Розстріляний 3 листопада 1937 року в Карелії (Сандармох).

Степан Запорований був кремезним, присадкуватим селюком. Він був представником молодшого покоління, що лише чуло і в дитинстві пережило дні наших визвольних змагань. Молодий, активний, культурний український агроном, він, звичайно, не міг пройти не поміченим ГПУ, – і на початку 1932 року його звинувачують в участі у військовій організації. Дістає п'ять років і потрапляє спочатку до Казахстану, а потім на Соловки.

Було приємно бачити, що вже, коли відгриміли громи нашої революції, виріс такий Запорований, а поруч тисячі таких самих. Наполегливий, витриманий, прямолінійний, він трохи суворий і нетерплячий, але упертий і діловий, як той наш український селянин-хазяїн. Тільки тоді коли не на людях, не при ділі, тільки тоді він візьме свій зошит, щоб близькому приятелеві показати рядки, в яких вилилась його особиста трагедія, про яку намагався мовчати.

Як будете старі і над пригаслим жаром,
У надвечірній час згадаєте мене, —
То шкода стане вам, край огнища смутного,
Що мій сердечний пал зневажили колись, —

читав він із зошита.

Сидів похмурий і зосереджений. Раптом схоплювався, швиденько хапав зошит і писав. А часом підходив до колег, цікавився, розпитував, разом з усіма думав уголос про українські справи, і тоді забував про власні жалі та болі й дивився туди, далеко, за те прокляте Біле море, що замкнуло його тут, – молодого, діяльного, творчого. І знову Степан Запорований іде до свого кутка, знову хапає свій таємний зошит, щоб з вірою в перемогу записати:

Нехай від кулі ворога умру,
Солдатом невідомим у степу, —
Земля прийме хоч труп благословенний...

Спокійно, повний віри в майбутнє, в себе і в силу своєї нації, Степан Запорований, кинувши погляд, сповнений зневаги й презирства, красивим почерком підписує повідомлення УРЧ про продовження терміну ув'язнення ще на п'ять років.

Володимир БЕНЕДИК

* Автор помилився. Справжнє ім'я: Бенедик Антон Наумович, народився у 1908 р. в с. Качанівка Хмельницького р-ну Вінницької обл. Вчитель, проживав в УСРР.

Заарештований: за ст. 54-11 КК УСРР. Судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР 3 вересня 1931 р. засуджений до розстрілу. Колегією ОГПУ 7 квітня 1932 р. розстріл замінено за ст. 58-2-11 КК РСФРР на 10 років ВТТ.

Відбував покарання у Соловках. Особливою трійкою УНКВС ЛО 9 жовтня 1937 р. засуджений до найвищої кари.

Розстріляний 3 листопада 1937 р. в Карелії (Сандармох).

Це був молодий народний учитель, – невеличкого зросту, щуплий, з чорними, як вугіль, очима, з обличчям блідим і втомленим.

Лише тоді, коли навколо себе цей звичайний сільський учитель бачив товариство і як заходила мова про Україну, – його очі горіли і він говорив так, що справді йняли йому віри, що він стояв на чолі величезного селянського повстання 1930 року, яке від Кам'янця Подільського поширилося до Вінниці й Києва.

Його не розстріляли тільки тому, що саме ГПУ здивувалося, як міг вирости по суті за советських часів такий одвертий, безоглядно принциповий, прямий і чесний ворог большевизму. І ГПУ вирішило не стріляти, а надіслати його на Соловки, але з такою характеристикою, щоб він ніколи тих островів не міг покинути.

Працював на Соловках у першому сільгоспі і був центром, до якого тяглися українські парубки – учасники селянських повстань. Мав у селянських колах великий авторитет. Був за арбітра у всіх спірних справах.

Тяжко хворий і змучений, ніколи не падав духом і закликав своїх товаришів вірити та боронити віру батьків, любити свою батьківщину й ніколи не складати зброї. Любив повторювати й нагадувати, що «там, де жертви, там і перемога»; бо «не було ще жодного народу, щоб собі волю здобув без боротьби і без жертв».

Олександр БЕРЕЗОВСЬКИЙ

* Серед соловецьких каторжан вдалося виявити людину з іншим іменем. Можливо, це той самий. Березовський Григорій Андрійович, 1900 р. н., уродженець с. Кидрасівка Бершадського р-ну УРСР, українець. Судовою трійкою ГПУ УРСР 20.09.1930 р. засуджений за ст. 54-2 КК УРСР на 10 років ВТТ. Відбував покарання у Соловецькій в'язниці. Особливою трійкою УНКВД ЛО 10.11.1937 р. засуджений за ст. 58-2-11 КК РСФСР до вищої міри покарання. Розстріляний у м. Ленінград 8.12.1937 р.

Член підпільної української антибольшевицької організації «Народна воля», він у 1926 році потрапляв у лабеті ГПУ, а вже звідти – до Бутирського ізолятора в Москві. Від 1926 до 1932 року Березовський сидить в одиночній камері – без права листування, без газет і радіо, без книжок, без жодного зв'язку з навколишнім світом. Нарешті, коли вже відчув, що може збожеволіти від такого «исправления», – вирішив померти або добитися тюрми чи концтабору на «общих основаниях». Оголошує голодовку. Дуже довго голодує й досягає мети: його перекидають на Соловки, в Кремль, і лишають у Кремлі без права виходу за його межі.

Унаслідок голодування, від штучного годування, в нього пересохли голосові зв'язки, і він майже назавжди втратив голос. На острові у Кремлі весь час проживав з товаришами на так званій «мансарді» – на третьому поверсі згорілого Успенського собору. Ця камера завжди притягала увагу найрізноманітніших кіл соловчан. Тут часто можна було зустріти професора Пущенка, що цікаво розповідав про свої пригоди та мандати, соловецьких музик, артистів, художників.

Березовський, як добрий господар, міг завжди похастувати присутніх вареною картоплею з тюленьим жиром, що невідомими шляхами потрапляли з кремлівських складів на «мансарду»; тут обмірковували різні плани, заспокоювали надто гарячих, які своєю поведінкою могли сприяти збільшенню жертв терору. Саме таку справу, пригадую, обмірковували в 1937 році, коли один нерозважний колишній голова райвиконкому захотів створити на Соловках національно-соціалістичну партію і так невдало провадив її організацію між в'язнями, що довелося закликати його до порядку й негайно припинити справу, інакше його оголосять за провокатора. Це допомогло, і кілька десятків голів українських селян лишилося цілими.

Березовський любив свою дружину та єдину доньку і на восьмому році тюрми одержав від них першого листа. Така подія була для нього великим щастям та радістю; і відтоді він, вірячи в своє майбутнє, клав усі сили, щоб донести соловецькі кайдани до самого краю і ще раз побачити свою сонячну Україну, за яку поклав життя.

Іван КОЗЛОВ

Він був зайдою на Україні. Власне, не він, а ще його прадід, якого вивіз із Росії поміщик і оселив у своєму «південному» маєтку. Але для І. Козлова Україна стала батьківщиною, за яку він зі зброєю в руках воював у добу революції.

Був звичайним селянином з тих, що тягнуться до легкого хліба і вже цураються плуга. Працював за писаря і за селянського адвоката. За чаркою горілки говорив навіть про внутрішню політику, про Україну, про советську владу без комуністів, – словом, нагадував трохи Копистку з п'єси Миколи Куліша «97».

Цей «Копистка» довгі роки жив ілюзіями революції, аж поки не побачив голоду 1932—1933 рр. Тоді вирішив поквитатися з більшовиками. Активний, моторний і досить грамотний, він швидко створив навколо себе велику підпільну селянську організацію, що охоплювала кілька районів на Полтавщині й Сумщині, і почав на власний розсуд повстання. Захопивши з повстанцями ешелон пшениці й роздавши її голодним, Козлов протягом двох тижнів верховодить у тих районах, перешкоджаючи будь-якій акції советської влади.

Звичайно, війська ГПУ розгромили повстання, його учасників постріляли, села спалили, а самого Козлова піймали аж через рік. На слідстві він виправдувався вченням Карла Маркса, бо десь там читав і вивчав, що «краще померти від меча, ніж від голоду», а тому й боронив себе та своїх селян, бо все одно: хоч так, хоч інакше, а довелося б помирати. То краще померти в бою, ніж голодним рабом.

ГПУ, мабуть, подобалась така аргументація, і його не розстріляли, а дали десять років «с заменой» і послали на Соловки.

Василько ОТЧЕНАШ

Оригінальне прізвище Василька було надзвичайно популярним на Соловках, бо цей український парубок був утіленням доброти, щирости, товариства по відношенню до однолітків.

Батько Васильків був невтомним, працюючим хазяїном і мав добре господарство. Своему малому синові наказував любити землю і робити від рана до темна. І за це, мабуть, те господарство сплюндровано, батька розстріляно, а Василька з меншим братом, сестрою та матір'ю вигнано з хати.

Василькові було 15 років, коли місцевій владі не сподобалося, що він з матір'ю мають ще кухи, миски та ложки; тому вирішила влада вигнати вдову вже і з другої, поганенької, хатини, яку вона сяк-так з дітьми побудувала, – і кухи з мисками та ложками забрати. Отож, як ту операцію, за допомогою міліції, голова сільради проводив, – Василько став у сінях і, коли голова сільради ніс миски з ложками, то він його тройчатими вилами пригвоздив до підлоги, а сам вискочив у вікно і подався до лісу, чуючи позаду себе лемент і постріли.

Удова з малими натерпілася тоді мук від посіпак-комсомольців та «активістів». Василько, знайшовши в лісі товариша, почав потроху то одного, то другого сільського «активіста» стріляти, коли той сяде вечеряти; а як прочув, що буде облава, то, кинувши обріза, сів на поїзд і поїхав, куди завезе поїзд. А поїзд ішов на Москву, то Василько й опинився аж у Москві.

У Москві парубійко називає себе не Отченашем, а Григоровичем, і дістає на це прізвище документи. Але не може втерпіти: хоче дізнатися, що діється на батьківщині, – і рідній тітці у другому селі пише листа. Дістає листа й від тітки. Тітка пише про великі здирства, вбивства, арешти і грабіж, що їх чинять на селах комуністи. З листа того дізнався він, що його матір вигнали з хати, а селянам заборонили її приймати; що мати викопала з дітьми під лісом землянку та там і перебуває в холоді та голоді; дізнався він і про винуватців.

Прочитавши листа, Василько поклав помститися над свавільниками. Кинувши склад, де працював, та гуртожиток, де мешкав, пішов геть аж на передмістя Москви. Там купив на Сухарівці мисливську рушницю, щоб за її допомогою дістати наган і їхати на Україну. Йому таки справді дорогою зустрівся військовий з наганом; але рушниця зрадила і, замість того щоб дістати нагана, Василько під наганом того військового дістався до Луб'янки в Москві. Чимало зазнав мук на Луб'янці. Там було встановлено і його дійсне прізвище. Але, зважаючи на молоді роки, йому дали тільки десять років «с заменой».

На острові Василько спочатку був «христосиком»: відмовлявся від праці, мовляв, з релігійних мотивів («ліригія не дозволяє» – як говорив він нарядчикам і начальству); був безнадійним «отказчиком» від роботи; пройшов усі ізолятори і здобув в очах соловецького начальства славу «урки» чи «соцблизкого».

Це мало неабияке значення для його дальшої соловецької кар'єри, коли він, опинившись серед української громади, став конче потрібним функціонером. Усі найважчі справи – скажімо, доставити харчі, записку чи гроші в якийсь ізолятор, чи «спецкомандіровку», – такі справи міг і з успіхом проробляв Василько, і ніяка третя та оперативна частина ніколи й не догадувалася, що Василько може виконувати такі завдання.

Він почав учитися читати і вже в 1935 році став ветеринарним санітаром у сільгоспі; але ніколи не кидав своїх витівок. Так, наприклад, пам'ятаю, як одного разу при обшукові вночі, коди енкаведисти всіх загнали лише в білизні в куток, а самі робили обшук, – він удавав, ніби намагається заховати від обшуку свою велику чорну скриню. Коли це помітили обшукувані й кинулися до скрині, – він, зніжковівши, тремтячим голосом заявив, що не може її відімкнути, бо, мовляв, загубив ключа. Це заінтригувало енкаведистів: вони були певні, що в тому сундуку щось є заборонене. З захопленням висадили віко з того сундука і побачили... брудні старі онучі, заіржавлені гвіздки і добре на папері намальовану дулю. О! Це була картина, гідна пензля художника! А ми всі мали задоволення хоч такими дрібницями досадити нашим гнобителям.

З українським етапом 1937 року покинув і Василько Соловецьку каторгу.

Олександр НАВРОЦЬКИЙ

На Соловках завжди було багато агрономів-українців.

Згадаю найстаршого з них віком – Олександра Навроцького, що до арешту був головним агрономом новоутвореного «Союзсахара».

Великий спеціаліст, вихованець Київського політехнічного інституту, він усе життя віддав роботі коло землі і, прибувши на Соловки, мусів посісти посаду керівника соловецької сільськогосподарської частини. Був прекрасною, вдумливою, доброю людиною, непоганим дипломатом і вмів навіть Пономарьову довести правильність того чи іншого заходу котрогось із керівників сільгоспів чи агрономів. Тим рятував людей від усяких нагінок. З його приходом

скрізь, де тільки було можливо, працювали на легких чи канцелярських роботах лише українці, хоч сам Навроцький ніколи ні перед ким не підкреслював, що він українець, чи дбає про своїх.

Як прийшли конвоїри забрати старого до ізолятора, він склав речі, дістав люльку і, заку-ривши, промовив: «Так мені, старому дурневі, й треба, щоб знав, за що двадцять років служив».

Іван БОЙКО

* Іван Іванович Бойко народився у 1892 р. в козацькому становому селі Олексинці (колишня Срібнянська сотня Прилуцького полку) в родині заможного господаря Івана Бойка.

Під час I Світової війни мобілізований до царського війська. З початком української революції 1917-го опинився в білому русі, в армії Денікіна, де служив у чині штабс-капітана. Проте певний час був старшиною в армії УНР, сотником Головного Отамана Симона Петлюри.

Зробив успішну кар'єру в сільськогосподарській галузі, наприкінці 1920-х обіймав посаду старшого агронома Укрплодоовоч Трактороцентру в Харкові. Арештований 31 грудня 1932 року за «шкідницьку діяльність» («контрреволюційна змова в сільському господарстві»).

Колегія ОГПУ СРСР 11 березня 1933 за статтею 58/4, 6 та 7 КК РСФСР (отже, формально Бойка судили не за законами УСРР) засудила його на 8 років тюремного ув'язнення. Того ж року доставлений на Соловецькі острови. Розстріляний в урочищі Сандармох 3 листопада 1937 р.

Іван Бойко, агроном з Полтавщини, якось сказав мені, що був у Петлюри сотником, але просив нікому про це не говорити, бо, мовляв, пришиють ще один пункт. А тих пунктів 54-ї статті він має і так чимало.

Був добрим агрономом, великим організатором і невсипущим господарем. Здавалось, що за працею навіть забував, що він в'язень, а коли лишався на самоті чи з приятелем, починав згадувати про Лохвицю, Пирятин, Лубні. Тоді нехай хоч горить усе соловецьке господарство, не повів би й пальцем.

Хороший товариш, він часто-густо з агрономами Сапожниковим, Арсененком, Лашкевичем та багатьма іншими, прізвища яких я вже забув, чимало робив для поліпшення побуту та харчування соловецьких в'язнів. Єдина його хиба – надмірна обережність. Але тут на допомогу приходили Отченаші, Погрімчуки, Козлови, які всі операції щодо транспортування, переходування тощо пророблювали якнайкраще і за соловецькою традицією всіма силами один одному і всім разом допомагали і таким чином підтримували життя соловчан-українців.

Державні і партійні діячі совєтської України

Учора вони ще були в розкішних апартаментах різних установ. А сьогодні блукають коло Успенського собору в соловецькому Кремлі – голодні, обшарпані, упосліджені. Доля їх тяжча, ніж у багатьох інших в'язнів. Намагалися вони зберігати душевну рівновагу, але більшість тяжко страждала. Дехто з них справді не знав, куди йому голову прихилити й що робити.

Микола ЛЮБЧЕНКО

* Про долю М. Любченка читайте далі.

Перед нами Микола Любченко (літ. псевдонім Кость Котко). Свого часу на совєтській Україні обіймав він високі посади.

Сірого ранку з'явився він з групою новоприбулих українських комуністів на «розводі» коло північної брами Кремля. Тут у перший же день зустрів свого давнього товариша часів революції, потім непримиренного ворога Генадія Садовського. Тяжка це була зустріч...

З першого ж дня пішов Кость Котко на сільськогосподарські роботи. Мучився він тут тяжко, аж поки з моєю й інших товаришів допомогою не став за вагаря на вантажних вагах. Там, сидячи в кабіні, новоявлений вагар розповідав чимало цікавих справ і не раз провадив зі мною дискусії на політичні теми.

Мушу сказати, що Любченко, опинившись на острові, від самого початку тримався осторонь від української громади. У розмовах зі мною він завжди обстоював «генеральну лінію». Саме цим Любченко відбився геть від української громадськості і, як я помічав, шукав спільників між усякими російськими і міжнародними покидьками, людьми, що і на Соловках старалися бути правовірними.

Остаточно Любченко порвав з українською соловецькою громадою після інциденту зі Степаном Запорованим, якого він назвав у присутності цілої камери фашистом і петлюрівцем. Той же, не довго думаючи, ударив його по фізіономії, промовивши: «Це я тобі не за це, а за інше!»

Звичайно, цього інциденту ні Любченко, ні хто інший не розголошували, і в мене немає ніяких підстав думати, що Любченко в цьому випадку провокував Запорованого. Він дуже страждав від самотності та сумнівів.

Ще до самогубства Панаса Любченка – то М. Любченко якось нарікав на нього. Після смерті П. Любченка становище Миколи Любченка ще погіршало. Його почали викликати до третьої частини. Тепер остаточно розвіялися надії на швидке звільнення з Соловків.

Страшенно ненавидів Постишева. Коли у «Правде» з'явилася перше замітка, спрямована проти Постишева, Любченко, читаючи газету, веселенько виспівував імпровізовану пісеньку:

Проміння в очах:

Павло Петрович Постишев
Уже на Соловках.

Називав його не інакше, як «мальчиком для битья». Так само недолюбливав і Петровського і натякав на те, що й Петровський сприяв його арештові.

Любченко вихваляв Лазаря Кагановича, у якого він був за секретаря, коли той очолював ЦК КП(б)У. Між іншим, Любченко розповідав, що за тих часів Володимир Винниченко ніби знову не раз звертався з проханням про дозвіл повернутися на советську Україну. І коли Каганович запитував Любченка, яка його думка про це, то він категорично заперечував, і дозволу Винниченкові не дали.

Одинокий і засмучений, жив він у Кремлі. Здається, єдиною для нього втіхою була його родина, а надто маленький син, якому писав предовгі листи-вірші, як і завжди російською мовою. Та й така поведінка не врятувала Любченка, і він виїхав із Соловків разом з багатьма українцями.

Олександр ШУМСЬКИЙ

* Народився 2 грудня 1890 року с. Борова Рудня (Хорошівський район, Житомирська область) в родині лісничого, що мав шляхетне походження. Один із лідерів боротьбистів.

Нарком освіти в українському уряді, нарком внутрішніх справ. Був редактором журналів «Червоний шлях», «Радянська освіта».

26 квітня 1926 року Сталін поклав на Шумського відповідальність за поширення антиросійських настроїв в Україні. З іменем Шумського був пов'язаний національний ухил – «шумськізм». Під тиском розгорнутої проти нього політичної кампанії на червневому (1926) пленумі ЦК КП(б)У визнав «помилковість» своєї позиції. Звільнений з посади наркома освіти 1927 року й висланий до Москви на другорядну роботу в профспілці.

Заарештований 13 травня 1933 року за звинуваченням у приналежності до Української військової організації (УВО) та засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудовому таборі.

У 1933—1935 рр. перебував на Соловках. 9 жовтня 1937 р. тяжко хворого Шумського знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. У листопаді 1939 р. справу через хворобу й відсутність матеріалів, які б свідчили проти нього, було припинено. У роки війни домагався реабілітації. Після закінчення терміну заслання (13 травня 1943-го) через хворобу змушений залишитися у Красноярську. Працював над монографією «Малороси», текст якої знищив у липні 1946 р., прийнявши рішення про самогубство (про це рішення повідомив в особистому листі до Сталіна). Однак спроба самовбивства виявилася невдалою.

Убитий 18 вересня 1946 р. Судоплатовим та Майрановським за особистим розпорядженням Сталіна, Хрущова та Кагановича по дорозі з Саратова до Києва.

Олександр Шумський потрапив на північ тоді, коли Сталін криваво перекреслив не тільки його ідеї, але так само знищив усіх його однодумців і товаришів.

Олександр Шумський в добу визвольних змагань був центральною постаттю серед тої лівої – «боротьбістської незалежницької» групи, що виступила проти Симона Петлюри і УНР, стала на позиції УСРР і прагнула створити та розбудувати незалежну соціалістичну українську державу. Він же був ініціатором та надхненцем створення УКП (Української комуністичної партії), що мала бути одинокою партією, яка репрезентувала би Україну.

Коли пізніше, вже 1926 року, в політбюро КП(б)У розпинали Шумського і дорікали йому, що він есер, то він відповідав: «У мене, крім боротьби за класове та національне визволення робітничої класи з селянством, ніяких інших традицій не було. Від цього я протягом своєї революційної діяльності, починаючи з 1919 року, ані трошки не відступав. Ні від чого в своїй минулім я не відмовляюся і вважаю, що боровся так, як належало большевиків-ленінців за умов української дійсності, хоч не був тоді ще в партії Леніна. Я від цього (минулого) не відмовляюся, навпаки, горджуся своїм минулим».

Але політбюро лєнінізм Шумського могло легко відкинути, бо Шумський:

1. Створив УКП в протидію КП(б)У, і КП(б)У називав не інакше як «організацією московських окупантів» та вимагав її ліквідації.
2. Протиставляв Радянську Україну – Радянській Росії та вимагав створення окремої Української армії і виводу окупаційної армії з України; вимагав повної господарської та культурної незалежності для України.
3. Російських комуністів і ВКП називав «носіями» російського шовінізму.
4. Називав українських комуністів, що підтримували КП(б)У, – «зрадниками, «ренегатами», «презреними малоросами» та вважав, що комуніст-українець в КП(б)У дійсно відчуває себе за пасинка в партії.
5. Вимагав найвищого темпу українізації та цілком підтримував усе, що тільки було спрямоване проти уніфікаційної політики Москви.
6. Нарешті, його діяльність спричинила розлам КПЗУ та диференціацію українських комуністів на комуністів-патріотів і комуністів-прислужників.

І чи на партійній, чи культурно-освітній ділянці працює Шумський, чи в ролі судді, чи в ролі наркома освіти, він завжди провадив свою лінію – лінію боротьби за незалежну соціалістичну Україну, і за ці ідеї і за цю діяльність Шумський опинився на півночі.

Я зустрів його 1933 року, власне, не на самих Соловках, а, так би мовити, в передпокою Соловків – на Поповому острові, де був порт, що звався «Морсплав». На тому «Морсплаві» Шумський користувався з політрежиму, але був під пильною охороною; міг, проте, розмовляти з усіма ув'язненими, хоч до того не виявляв жодного інтересу. З в'язнями, навіть колишніми видатними партійними діячами, говорив мало і висловлював гадку, що їх, очевидно, посадили не випадково, бо вони, мабуть, таки справді контрреволюціонери. З того ж таки «Морсплаву» особливим конвоєм відправлено його до Москви, і я більше вже його не бачив.

Петро СОЛОДУБ

* Петро Кирилович Солодуб народився 1893 р. в Заславі на Волині.

У 1919 році обраний депутатом Трудового конгресу України від селян Ізяславського повіту Волинської губернії.

Був керуючим справами РНК УСРР (1920—1923), очолював Укрдержстрах (з 1923 року), був членом колегії Наркомату фінансів УСРР, вищої технічної ради ВРНГ СРСР, Науково-технічного комітету машинобудування та військової промисловості, начальником сектора планування Наркомату важкої промисловості СРСР (1931— 1933). Доцент Політехнічного інституту в Ленінграді.

У травні 1933 року заарештований за звинуваченням в участі в УВО. Засуджений Колегією ОГПУ 5 вересня 1933 року за статтями 58-4-11 КК УСРР на 10 років виправно-трудоих таборів. Відбував покарання на Соловках, працював діловодом фінансової частини. Особливою трійкою Управління НКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 року засуджений до найвищої кари. Розстріляний 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох.

Посада уповноваженого наркомату закордонних справ на Україні трохи нагадувала посаду наркома пошти й телеграфу в Москві, яку, як правило, давали тим, хто потрапляв у неласку. За цією посадою нарком сподівався розстрілу, тюрми чи, в кращому разі, виходу з тиражу. На Соловках був один уповноважений «наркомзаксправ» – Солодуб, що прибув туди наприкінці 1933 року.

Солодуб – старий член партії і свій арешт пов'язував з внутрішніми, так би мовити, сімейними, партійними інтригами, а не з загальною політикою. Користуючись з «політрежиму» і маючи відносну волю на острові, Солодуб передусім заходився аналізувати другий п'ятирічний план господарчого розвитку СССР. З усією серйозністю намагався він доводити нам, що коли той геніальний плян здійснять, то й соціалізм у Советському Союзі буде здійснений.

Треба сказати, що ніде в Советському Союзі не було такої, справді, всебічної політичної школи, як на Соловках. Це була своєрідна соловецька академія, з якої виходили люди вже з ясними головами. Кинуті в страшні умови острівної тюрми, люди починали-таки усвідомлювати, «хто вони, чії сини, яких батьків, ким, за що закуті». Далі поступово з боєм і важкими моральними муками засуджували пройдений шлях; перекреслювали своє минуле, народжувалися знову і всі сили клали на збереження свого життя, щоб, як прийде час, виправдати себе в очах свого народу.

Такий приблизно шлях пройшов і Солодуб. Він почав з аналізу п'ятирічного пляну, захоплювався стахановським рухом і, нарешті, прийшов до зовсім інших висновків. Живучи спочатку окремо, поза Кремлем, він кинув той свій скит і пішов між люди в Кремль. Чим довше жив на острові, і чим більше виявляла себе показнішою сталінська політика, тим більше наближався Солодуб до української соловецької громадськості. Він поділяв болі її. Ця талановита,

повна сил і ініціативи людина поступово знайшла себе. У Кремлі був завжди одягнений у своє, чисто голений, а манерами своїми нагадував військового. Від 1937 року брав жваву участь у справах української соловецької громади, входить у саму гущу соловецьких українців.

Семен СЕМКО

** Семен Михайлович Семко-Козачук народився у 1889 році на заході України. До революції – офіцер австро-угорської армії. Пізніше – член ВКП(б) та член ВУЦВК.*

Працював завідувачем Держстраху Наркомфіну УСРР, ректором Вищого інституту народної освіти в Києві (1926—1929). Далі працював у Наркоматі освіти як завідувач методсектора НКО УСРР (1930) і відповідальний редактор історико-архівознавчого журналу «Архів радянської України» (1932—1933). Заарештований 8 січня 1935 р. Засуджений до 7 років виправно-трудових таборів. Перебував на Соловках. 17 лютого 1938 року за «контрреволюційну агітацію серед ув'язнених» розстріляний.

У невеличкому скиті, Філітоні, в окремій кімнаті самотньо жив Семен Семко, колишній ректор Київського університету, пізніше голова Українського центрального архівного управління. Поруч його жив колишній архієпископ Харківський і Полтавський Воскресенський та кілька священників. Проте Воскресенський і ті священники були Семкові цілком чужими людьми і з ними він не мав жодних стосунків. Він, як і Солодуб та Полоз, користувався з політрежиму, отже, мав у своєму розпорядженні час і можливість думати та передумувати.

Ми зустрілись, як давні добрі знайомі. Одразу ж сказав, що він, власне, не дивується, чому я на Соловках: бо мені, мовляв, сюди давно слалась дорога, ще за його ректорування, коли мене звільнили з університету; але чого він тут, разом зі мною, – над цим він думає.

Тоді я йому відповів, що він так само «по закону» на Соловках, бо: а) він – українець, б) колишній член партії українських есерів, що перейшов потім до КП(б)У, в) що він не хотів мене виганяти з університету і зробив це під тиском спецвідділу, г) що мені відомо кілька подібних справ по університету і, нарешті, д) будучи головою Укрголовметодкому, а пізніше Укрцентрархіву, завжди провадив українську лінію. Не думаю, що мої аргументи справили на нього враження, бо лишився Семко смутний і розгублений, а закінчуючи розмову, сказав: «Якщо все те, про що ви говорите, є істина, то тим гірше для фактів; а я думаю, що це, мабуть, не так».

Михайло ПОЛОЗ

** Михайло Миколайович Полоз (23 грудня 1891 р., Харків – 3 листопада 1937 р., Сандармох) – український радянський політичний діяч. Постійний*

представник Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР, народний комісар фінансів УСРР. Член ЦК КП(б)У в листопаді 1927 – січні 1934 р.

Народився 23 грудня 1891 року в Харкові у родині акцизного чиновника з дворян. По закінченні реального училища навчався в Московському міському народному університеті імені Петра Шанявського (1910—1912) та в Петровсько-Разумовській сільськогосподарській академії (1912—1915).

Під час Першої світової війни закінчив льотну школу (1915) і в чині прапорщика воював на румунському фронті.

Ще студентом вів активну політичну діяльність. Уже 1906 року він був членом Харківського союзу учнів соціал-революціонерів, а через два роки вперше заарештований. 1917 року представляв у Центральній Раді Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), був членом Українського військового генерального комітету та членом української мирної делегації в Бересті. У 1918-му при підході до Києва армії Михайла Муравйова арештований за зв'язки з більшовиками і засуджений до розстрілу, врятували його козаки.

Належав до лівого крила УПСР, після розколу есерівської партії – до боротьбистів, один із керівників партії. Під час гетьманату був у підпіллі, брав участь у підготовці збройного повстання проти гетьмана. Член КП(б)У з 1920 року, працював по партійній лінії в Харкові й Москві.

Обіймав важливі державні й господарчі посади: член президії Уккраднаргоспу, голова адміністративно-фінансової комісії при Раднаркомі УСРР, повноважний представник УСРР у Москві (1921—1923), голова Держплану Української СРР (1923—1925), народний комісар фінансів Української СРР (1925—5 січня 1931), заступник голови бюджетної комісії ЦВК СРСР (1930—1934). Як спеціаліст із льотної справи заклав підґрунтя для розвитку цивільної авіації в Україні. 24 грудня 1927 року на громадських засадах очолив Український комітет охорони пам'яток природи, багато зробив на цій посаді для охорони культурних і природних пам'яток.

Заарештований органами ГПУ 12 січня 1934 року в Москві. Слідство велося спочатку в Москві, потім справу передали до Харкова і далі до Києва. 4 червня 1934 року засуджений у справі Української військової організації до 10 років виправно-трудових таборів. 9 жовтня 1937 року особлива трійка засудила Полоза повторно – до найвищої кари. Розстріляний 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії. Його дружину розстріляно на Колимі (17.11.1937).

Колишній нарком фінансів УССР Полоз на острові прибув дець року 1934-го і від самого початку аж до другої половини 1937 року перебував на території невеличкого скиту, що звався «Амбарная». Тут жив під суворим наглядом разом з відомим українським комуністом і політичним діячем Приходьком. Користувався з так званого «політрежиму». Отож мав право не працювати і одержував установлений законом для такої категорії в'язнів раціон. На «Амбарную» нікого, звичайно, не допускали. Тому в Кремлі висока, сутулувата постать Полоза поруч з Приходьком з'явилася лише після перетворення Соловків на «Соловецкую тюрму особого призначення Главного управления государственной безопасности СССР».

Відчуваючи на собі погляд не одного провокатора, Полоз тримав себе дуже скромно, ні з ким не приятелював, був обережним, неговірким. Саме в той час на острові лютував страшний терор. Тож немає нічого дивного, що обережний Полоз мусів бути стриманим. Проте з усього того, про що він говорив чи натякав, можна було зробити висновок, що цей український нарком

нічим не різнився від тих, що почали свою політичну діяльність як есери, потім перетворились на боротьбистів та укапів і опинились, нарешті, в лоні КП(б)У.

Стоячи, як і інші, при кермі так званої союзної держави, Полоз намагався все, що можна, утримати в своїх руках і коли-не-коли чинити хоч скромний опір зазіханням Москви та доби-вався від неї тих чи інших поступок для України. Москва ж, зважаючи на внутрішню та зов-нішню ситуацію, мусіла ті вимоги якоюсь мірою задовольняти.

Це ж він, Полоз, разом із Скрипником заперечував проти заведення єдиного всесоюзного земельного наркомату і видання єдиного всесоюзного земельного закону, – мотивуючи тим, що видання такого закону перечить конституції ССРСР. Це ж він разом з іншими домагавсь максимальних кредитів для України. Усі ці настрої Москва відповідно фіксувала, аж доки 1938 року не заходила впень нищити стару гвардію українських комуністів.

Іван ПЕТРЕНКО

Івана Петренка, колишнього уповноваженого наркомату закордонних справ на Україні, серйозного економіста, спершу соціал-демократа, а згодом і комуніста, я зустрів уже напри-кінці його соловецької «кар'єри», бо року 1936-го він кінчав уже свій десятирічний термін ув'язнення.

Походив він десь із Переяслава, дуже хотів хоч на тиждень по звільненні поїхати туди і дізнатися щось про дружину, яку було так само заарештовано і з якою він утратив зв'язок. Та бажання ці не здійснилися, бо Петренкові довелося місяців зо три пересиджувати свій термін, поки Москва не вирішила його звільнити з тюрми, перетворивши на трудпоселенця в межах східної Карелії, але не нижче від 64 паралелі північної широти. Про свою «справу» він не розповідав, але сидів за «шпіонаж», хоч ніколи, звичайно, шпіоном не був.

Цікава це була людина. Освічена, з ясною політичною концепцією. Виглядав страшенно втомлено і змучено. Говорив якимось про колоніальну залежність Советської України від Москви і шкоду, заподіяну від неї українській економіці. Лишилося враження, що ця людина була не на Соловках, а в центрі політичного економічного життя Советського Союзу. Соловецькі українці щиро раділи, коли він кидав соловецьку каторгу.

Юрій САМБУРСЬКИЙ

* Юрій Якович Самбурський, 1883 року народження, народився в місті Звенигородка Київської губернії, українець, безпартійний, консультант Постійного представництва УСРР, проживав у Москві за адресою вул. Каретний Ряд, буд. 14, кв. 10. Засуджений Колегією ОГПУ 28 вересня 1933 року за статтями 58-4-11 КК РСФРР на 10 років ВТТ. Відбував покарання на Соловках (на командировці Філімоново й табірному пункті «Кремль»). Особливою трійкою УНКВД ЛО 9 жовтня 1937 року засуджений до найвищої кари. Розстріляний 3 листопада 1937 року в Карелії (Сандармох).

На Бутирському тюремному вокзалі познайомився я з Юрієм Самбурським, на той час літньою людиною. З розмови виявилось, що його, як і мене звинувачено в участі у мітичній підпільній організації «Союз Кубані і України». Сміялись ми з цього продукту творчості ГПУ.

Юрій Самбурський до арешту репрезентував український советський уряд у Москві, коли мова заходила за культурно-національні справи української меншості в РСФСР. У самій Москві до нього могли удаватися й удавалися українці. Коли ж 14 грудня 1932 року за постано-вою ЦК ВКП(б) ліквідовано всі українські інституції на території РСФСР та інших советсь-ких республік, а на Україну надіслано Постишева, – незабаром заарештовано й Самбурського.

Тоді ж заарештовано й усіх професорів та доцентів Благовіщенського українського університету («Зелений клин»), Краснодарського інституту, педагогічного технікуму в станиці Полтавській (на Кубані), Білгородського педагогічного інституту (на Курщині). Одночасно посаджено до в'язниці й співробітників багатьох середніх та вищих українських учбових закладів, видавництв, музеїв тощо, заснованих заходами Миколи Скрипника на колонізованих чи здавна належних до України, але навмисне одірваних від неї Москвою землях.

Юрій Самбурський дивився на речі тверезо. Був свідомим українцем, але на свою минулу діяльність дивився, як на справу, що все ж була корисною українській нації. «Я знаю, – казав він, – що майбутні покоління судитимуть, і може, й прокленуть нас, українських комуністів. Але те, що навіть за тяжких умов, в які ми і наш народ потрапили, – ми чи наші проводирі вже на сьогодні, з погляду національно-державного, зробили для нашої нації, є більше, ніж зроблено за всі минулі 200 років».

Якось, ще сидячи в «Крестах», він говорив: «Я, голубе, вже старий. Як заженуть на Соловки, – все одно загину. Коли хочеш, тікаймо за кордон». Ми почали обмірковувати цю справу; проте в Ленінграді здійснити це було неможливо. Коли ж нас привезли до Кемі, то ні я, ні він не могли стояти на ногах, бо були замучені голодом і «исправительним» режимом ГПУ. Тим часом сталося так, як передбачав Юрій Самбурський: він тяжко занедужав і весь час лежав у соловецькому госпіталі. Пробув на Соловках до кінця 1937 року, і його хворого вивезено разом з українським етапом. Та проте не було жодної української акції на острові, щоб він нею не цікавився. Доклав усіх сил, щоб і в такому стані бути корисним товариству.

Никифор МИКОЛЕНКО

* Никифор Миронович Николенко (Миколенко Ничипір) народився в с. Шилівка Путивльського повіту Курської губернії. Навчався в Курській учительській семінарії, продовжив навчання в Харківському комерційному училищі.

Вступивши до КП(б)У, перебував на партійній роботі. Згодом став ректором Київського інституту народного господарства (1927—1930). Але змушений був піти з цієї посади і зайняти посаду директора Всенародної бібліотеки України.

У 1933 г. бібліотеку відвідала держкомісія і виявила «целое гнездо националистических классово-враждебных сил, которые всю свою деятельность направляли на пропаганду нацдемовщины, внедряя в жизнь ВБУ методы буржуазной библиотечной практики и насаждая вражеские теории в библиотечковедении». В результаті майже 40 осіб були визнані «націонал-фашистськими шкідниками».

На заслуховуванні персональної справи Миколенко відмовився давати пояснення, заявивши: «Що б я не говорив, це не вплине на їхнє рішення, бо я винен уже в тому, що я українець». І, кинувши партбілет, покинув зал академії.

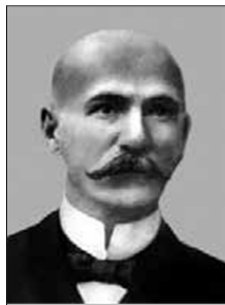
За цей вчинок його арештували. Відтак засудили до 5 років. Так він потрапив на Соловки, а 8 грудня 1937 року його розстріляли в Ленінграді.

Керівник одного з секретарів Головного управління науковими установами, а згодом директор київської Всенародної бібліотеки, Миколенко на Соловки прибув 1935 року і відразу виявив себе як порядна, чесна, культурна й діяльна людина. Не знаю, як він поводив себе в НКВД, але на острові він із самого початку був у центрі всіх подій української громади і не раз починав цікаві дебати чи був ініціатором громадської акції.

Веселий, він і на Соловках підтримував добрий настрій серед товариства, бо вірив, що все буде добре.

– Майте на увазі, – говорив він, – ви стоїте, товариші, на найкращих позиціях. Бачите, які діла творяться в нашій славній Україні. Там і землячки і приятелі наші свої руки сьогодні прикладають. А прийде час, я певен, що він буде, прийдуть нові люди і запитають: «А що ви, товаришу, робили тоді й тоді?» Тоді ви спокійненько скажете: «Тоді я сидів на Соловках; а те, що я робив до Соловків, то вже спокутував і маю перед батьківщиною нові, в чесному бою здобуті заслуги». Проживете ви собі спокійно свій вік, а як помрете, то про вас ще й некролога Жора Шкурूपій віршами напише». Звичайно, промови такі підтримували серед нас добрий настрій і на якийсь час викликали жваві розмови, іноді співи.

Роман ЗАКЛИНСЬКИЙ

* Насправді Ростислав Романович Заклинський. Народився 20 жовтня 1887 р. в Станіславові (нині – Івано-Франківськ) в родині вченого, етнографа Романа Заклинського.

Закінчив Станіславську гімназію. Навчався на юридичному факультеті Празького, Львівського університетів, закінчив юридичний факультет Віденського університету (1913), географічний факультет Самаркандського учительського інституту (1941).

У Галичині займався журналістською діяльністю, редагував ряд видань, мав ліві погляди, що й привело його в УРСР, де він у 1921—1929 рр. стає викладачем Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, а потім у 1926—1933-му – викладачем у Київському сільськогосподарському та художньому інститутах.

Належав до літературного об'єднання «Західна Україна». Автор літературознавчих статей.

31 серпня 1933-го звільнений з роботи і висланий до Сибіру, згодом – до Карелії, Середньої Азії. Брав участь у будівництві Біломорканалу.

У 1948—1951 рр. вчителював на Станіславщині. З 1960-х жив і працював у Малих Кривчихах Львівської області. Помер 18 вересня 1974 р.

Найскромнішою постаттю між цими українцями на Соловках був Роман Заклинський, директор Київського історичного музею імені Шевченка. Він прибув на острів десь 1935 чи навіть 1936 р. Живучи в першій колонії, якийсь час працював у лісі, а згодом дістався на сільськогосподарські роботи і жив у третій колонії. З того часу якось почав більше виділятися серед української громади. Був надзвичайно змучений та разом з тим заклопотаний власним життям, переглядом і переоцінкою власних позицій, вірувань та уподобань.

Закінчуючи спогади про колишніх партійних володарів, що опинились на Соловках, мушу сказати, що всі ці люди далеко більше страждали по нетрах соловецьких, ніж ми, непартійні.

Треба було справді переглянути свої позиції, зважити минуле й обрати новий шлях життя і боротьби.

Це найбільше хвилювало названу категорію соловчан, і я мушу сказати, що наші українські комуністи в переважній своїй більшості зайняли позицію української національної демократії, оборонців прав Українського Народу.

Українські науковці і митці

Євген ШАБЛЬОВСЬКИЙ

* Євген Степанович Шабльовський народився у 1906 р. в Камінь-Каширському.

На початку тридцятих років очолював науково-дослідний Інститут Т. Г. Шевченка у м. Києві. У 1935 році заарештований органами НКВС у справі Об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку, відбув п'ятирічне ув'язнення на Соловках і восьмирічне в інших таборах. У 1954 році був звільнений від заслання і продовжував займатися науково-дослідницькою діяльністю.

Член-кореспондент Всеукраїнської академії наук (з 1934), лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1979 р.), союзної – ленінської премії (1964 р.).

Більша частина його «наукової» продукції не має тепер жодної ваги.
Помер 10 січня 1983 р. в Києві.

Із советських «бивших» скороспілих можновладців, що наряжалися в тогу учених і потрапили потім на Соловки, треба назвати Євгена Шабльовського. Про попередників Шабльовського Щедрін якось сказав: «О сем умолчу: въехал на белом коне, сжег гимназию и упразднил науки».

1932 року, коли захиталось становище Скрипника, а большевицький наступ на Україну розгорнувся на всю силу, з «небитія» з'явився Шабльовський і в царині Шевченкознавства став зіркою першої величини. Високі посади, директорське крісло в інституті Шевченка – усе дістав автор останнього большевицького «откровения» про Шевченка, того Шевченка, якого «жалюгідні націоналісти Єфремов, Гермайзе, Грушевський, Ніковський, Яворський, не говорячи вже про інших, так скривдили і зфальшували». Ця зірка зійшла тоді, як я вже був на порозі ГПУ. Тож про діяльність його знав тільки з вуст наших людей. Один з моїх приятелів – І. Д. про нього згадує так:

– Перед виборами нових академіків до Української Академії Наук у вестибюлі конференційної залі академічного будинку (Київ, Володимирська 56) було зроблено виставку наукових праць кандидатів, що їх різні організації рекомендували в академіки. На виставці фігурували праці і проф. Шабльовського, що склалися лише з 2-х газетних статей («Пролетарська Правда») про Шевченка.

Науково-Дослідчий Інститут української мови при Академії Наук або Інститут Шевченкознавства до того часу, як і пізніше, постійно і систематично розгромлювався, його керівників-науковців завжди звинувачувано в націоналізмові й арештовано. Дійшло до того, що вже

не було з кого призначати керівників, а керівники мусіли бути з ім'ям академіка. Тож на цей раз ліпшого вченого, «своєї людини», не знайшлось, як проф. Шабльовський з двома газетними статтями.

– Оглядаючи цю виставку з групою науковців, я особливу увагу звернув на праці Шабльовського. Пригадую, тоді була розмова: «Все рівно і Шабльовського, який би він не був про-советськи настановлений і новоспечений академік, за деякий час заарештують, бо ж бути керівником інституту української мови, потрібно все таки бути українцем, любити свою працю і дбати про розвиток української мови, а цього було досить, щоб стати «націоналістом» і «ворогом народу».

Так воно і сталося. За деякий час Шабльовський, як і його всі попередники по цьому інституті, опинився на засланні.

Шабльовський був наївною людиною; для того, щоб жити, і то добре жити, їсти «огромний академический паек» – треба насамперед бути не українцем. Але, на нещастя Шабльовського, у паспорті його зазначалось, що він українець. Тому, як підріс «учений» І. Стебун (справжнє прізвище Кацнельсон, наступник Шабльовського), – Шабльовський мусів лишити директорське крісло й прибути на Соловки.

Був так спантеличений подіями, що так і не прийшов до пам'яті й виїхав з острова з очима здивованого ягняти. Може, Бог дасть, що там, на тих ще несходимих нетрях Воркути, Шабльовський усе передумає, зважить і стане жити й працювати на користь батьківщині.

Матвій ЯВОРСЬКИЙ

* Матвій Іванович Яворський народився в с. Корчмин в Галичині. Вивчав право у Львівському й Віденському університетах. За Першої світової війни був старшиною австрійської армії, згодом сотником УГА.

1919 року лишився в Києві, згодом переїхав до Харкова, де 1920 року вступив до КП(б)У і став офіційним історіографом марксистської історичної школи. У 1920-х роках у Харкові Яворський деякий час завідував управлінням Укрнауки, згодом очолював історичний відділ Українського інституту марксизму, а деякий час весь інститут. Співпрацював з Миколою Скрипником. Рівночасно викладав історію України у вишах Харкова.

5 вересня 1929 року харківська преса оприлюднила допис М. І. Яворського «Про мої помилки в концепції історії України». Після цього «каяття» Яворського обрано дійсним членом ВУАН. Відтоді він працював у Києві, будучи членом президії I Відділу (Історико-філологічного) ВУАН, його секретарем і керівником. Але 1929 року його звинувачено в «націоналістичному ухилі» й усунено з історичного відділу Інституту марксизму, у лютому 1930 року виключено з партії й зі складу ВУАН. Незабаром заарештовано і 1931 року заслано на Соловецькі острови. У неволі перебував під пильним наглядом оперчастини табору, залишався палким

патріотом України й непримиренним ворогом більшовизму. Розстріляний разом з іншими в'язнями Соловецького табору 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія).

Яворський – перший український історик, що пробував укласти історію України за «марксистсько-матеріалістичним законом». Без відповідної фахової практики й достатньої документації його твори позначені ідеологічними маніпуляціями історичних фактів.

Праці Яворського були гостро критиковані в українській національній історіографії за тенденційність і нефаховість (Дмитро Багалій, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин), а з 1929-го також радянською історіографією, яка «яворщиною» прозвала «націоналістичний ухил» в історії. Яворського обвинувачено в ідеологічних помилках: «перебільшенні місця національного питання в революційній боротьбі, ідеалізації дрібнобуржуазних націоналістичних партій» та трактуванні української революції не як частини російської, а окремого витвору українського історичного процесу.

Історик України, «марксист», Матвій Яворський потрапив з Галичини на Наддніпрянську Україну 1918 р., коли прийшла туди німецька армія. Згодом, опинившись у большевицькому оточенні, перейшов на советську плятформу, а пізніше став навіть, так скажу, офіційним партійним істориком України. Був академіком.

Як член компартії, М. Яворський обіймає в советській Україні високі посади. Коли ж большевики почали нищити українську культуру, потрапив до тюрми.

1930 р. під час партійної чистки, на зборах Яворському було з документами в руках доведено, що він був офіцером австрійської армії і служив там у військовій жандармерії. На Яворському поставлено хрест. Незабаром його заарештовано і заслано на Соловки.

У соловецькому Кремлі ми зустрілись як давні знайомі, хоч у Харкові майже не знали один одного. Яворський цікавився, що робиться серед українських істориків. Коли я йому сказав, що 1932 року не надруковано жодної наукової роботи з історії України, він сказав, що тут немає нічого дивного, бо фактичний розгром української історичної науки почався ще з осені 1929 року, після першої конференції істориків-марксистів у Москві. Він цікавився, як розцінюють його схему й погляди на різні проблеми української історії. Я відповів йому, що на критиці його праць вже заробили неабиякий капітал Рубачі* й іже з ними. Потім розповів йому, що вже з 1931 року на вимогу культпропу ЦК до програм курсу історії України, де ще цей курс читалось, заведено спеціальну тему «Яворщина». Звичайно, з цією темою мучився і лектор і його слухачі; бо починати «Яворщиною» (темою цілком історіографічною) читання курсу історії України слухачами, які не знали історії України, а тим більше української історіографії, було просто неможливо.

Під час цієї розмови я помітив, що Яворський раз-у-раз діставав з кишені маленькі шматочки хліба і їв. Він якось ненатурально зиркав на свої нари. Мені стало ясно. У Яворського була психоза голоду. Уся соловецька громада лікувала його. Ми приносили, що мали з їжі, і Яворський їв, а що не з'їдав, ховав у приголовку нар.

Минуло щонайменше шість місяців, поки вчений видужав. Зрозуміти це може тільки той, кому доводилося так тяжко і довго голодувати, як тяжко і довго голодував Яворський.

Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї люті і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети й Москву, як Яворський. Він ніколи не цікавився, як виглядає, ходив завжди неголений, у ношеному роками бушлаті та черевиках фасону «Москва – Менськ».

Ніколи і нікого не просив, нічого не домагався, бодай тих вигод, які можливі були хоч би в умовах Соловків. Завжди працював на загальних тяжких фізичних роботах. Приходячи на працю, працював самотньо, ні в ким не розмовляючи. Ніколи не цікавився нормою, – працю-

ював до повного виснаження. Коли якось запитали його, чого він так заподатливо працює, він відповів: «З люті». І це була щира правда.

Пригадую, як одного разу, зважаючи на те, що Яворський систематично перевиконував норми, якийсь «воспитатель» записав його, бородатого професора, на «красную доску». Треба було бачити Матвія Івановича, коли він побачив своє ім'я на цій скрижалі «чести, доблести й героїства». Зблід, затрясся всім тілом і прожогом кинувся до тієї скрижалі та одним махом витер своє прізвище. «Хто це написав? Я вам посіпаки, блюдолизи, напишу!» – лементував Матвій Іванович і подався до кімнати «воспитателя». Годинами сидів понуро і не говорив ні з ким ні слова. Раптом зіскакував, діставав грубий зошит і писав. Усе написане на острові стосувалося тільки проблем буття української нації. Він розробляв схему історичного процесу України, працював над загальними проблемами соціології та філософії історії. Це був давній і нестерпний ворог усього московського.

Найкращою ілюстрацією ставлення до Москви і до більшовизму була його відповідь на питання, що стояли в анкеті під час всесоюзного перепису людності Советського Союзу (здається, на весні 1937 року). Анкета першого перепису була досить широка. Коли Яворського запитали про його підданство, він сказав: «Можете записати китайське, малайське, чи яке ви хочете, тільки не московське, не советське». На питання, чи він віруючий і до якого віровизнання признається, – відповів, що віруючий і визнає автокефальну церкву. На питання про партійну належність відповів, що мав нещастя належати до найжалюгіднішої у світі комуністичної партії і вважає це за свій великий злочин.

Звичайно, після кожного такого ексцесу Яворський зникав з обрію на один-два місяці в найтемніших льохах під «білим Домом» (будинок управління і «третьої частини» Соловецького острова.) Та ні голод, ні підвали, ні вправність соловецьких жолоправів не могли зломити духу людини, яка вважала себе за того, що завинив перед своєю нацією. Він щиро покутував свій гріх, підносячи голос за розп'ятий народ в оборону України.

Наближався кінець терміну ув'язнення. Яворський і тут лишався вірним собі. Незадовго перед кінцем терміну пише свого славетного листа Сталінові. Лист у копії (нелегально, звичайно) читала вся українська колонія Соловків. Через «третю частину» лист мав потрапити до рук адресата. Лист був короткий, але грізний. Це був убивчий винувальний акт, складений українською нацією в особі свого вірного сина, супроти Москви. Свій лист Яворський закінчував тим, що зрікався права звільнитися з тюрми доти, «доки Україною будуть правити Сталін з москалями».

Як тільки листа цього передано до «третьої частини», того ж вечора Яворського посадили до ізолятора, а через два-три тижні йому оголосили, що «по рассмотрении архива Яворского срок заключения его надо продлить на пять лет со дня оглашения настоящего постановления».

Матвій Яворський просидів в ізоляторі до листопада 1937 року. Вивезено його з острова з великим українським етапом до «спецтабору» в напрямі Ухта-Печора.

Після останнього інциденту з листом до Сталіна хтось із соловчан сказав: «Якщо Матвію Яворському не суджено було красиво жити, то, напевне, зуміє він прекрасно померти».

Михайло РУБАЧ

* Михайло Абрамович Рубач (1899—1980), історик і архівіст, родом з Путивельщини. У 1920-х рр. – редактор журналу «Летопись Революции» у Харкові й завідувач Центрального архівного управління УРСР (до 1930-го), а також директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У (1929—1932).

У 1930-х рр. репресований. Після Другої світової війни – професор Київського університету й старший науковий співробітник Інституту історії

АН УРСР. Автор праць з історії аграрних відносин в Україні на початку ХХ ст. й історії Жовтневої революції та громадянської війни.

Степан РУДНИЦЬКИЙ

* Степан Львович Рудницький народився 3 грудня 1877 р., в м. Перемишль у родині вчителя гімназії Лева Рудницького. Якийсь час проживав у Тернополі, де працював батько. Тут навчався у державній гімназії до 1891 року. Вищу освіту здобув в університетах Львова (де слухав лекції М. Грушевського, був його послідовником), підвищував кваліфікацію у Відні та Берліні. З 1899 року працював у львівських гімназіях.

У 1901 р. здобув ступінь доктора філософії, став членом Наукового товариства імені Шевченка. 1904 року отримав звання професора. 1908-го – професор кафедри географії Львівського університету.

У 1919 р. польська окупаційна влада звільнила його з університету, емігрував до Відня. 1920-го – професор економічної географії Академії торгівлі у Відні. 1921-го – професор географії та декан філософського факультету в Вищому педагогічному інституті ім. Драгоманова в Празі.

У жовтні 1926 р. емігрує до УРСР, де очолює кафедру топології і картографії геодезичного інституту в Харкові. У 1927-му – організатор і перший директор Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, редактор «Вісника природознавства». Здійснив низку експедицій на Дніпро та Донбас. 1929-го – керівник кафедри географії ВУАН, комісії краєзнавства, Музею антропології та етнографії імені Ф. Вовка.

У 1933 р. заарештований органами НКВД СРСР. Звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації, шкідництві та шпигунстві і за постановою судової трійки колеги ДПУ УСРР 23.09 засуджений до п'яти років позбавлення волі. Покарання відбував у таборі «Свірлаг» (Вепсляндія), на об'єктах Біломорсько-Балтійського каналу (Республіка Карелія), у Соловецькому таборі. В ув'язненні написав дві книги – «Геонімія (Астрономічна географія)» (1933) і «Ендогенна динаміка земної кори», рукописи яких не збереглися.

9 жовтня 1937 р. за постановою особливої трійки УНКВД Ленінградської області засуджений до розстрілу.

3 листопада 1937 р. розстріляний у числі т. зв. «соловецького етапу». Місце розстрілу – урочище Сандармох.

Коли я пригадую українську інтелігенцію на Соловках, – у моїй уяві постають передусім письменники, поети, історики, філологи, агрономи і тільки потім – геологи, географи, медики,

видатні інженери. Це не випадково, бо головну масу ув'язнених видатних українців-інтелігентів становила категорія так званих «інженерів душ».

Серед найвидатніших українських учених-географів, що потрапили на Соловки, можу назвати Степана Рудницького, світової слави українського географа, що, як і інші, повіривши обіцянкам большевиків і бажаючи створити на советській Україні велику школу українських географів, прибув з Галичини (Праги) до Харкова та очолив Науково-дослідний інститут географії. Уславлений учений, посивілий і змучений у підвалах НКВД, десь навесні 1935 року потрапляє до Соловецького Кремля. Тут він живе при так званій першій колонії в темній, вогкій, смердючій камері, куди ніколи не заглядало сонце, яке до того ж на острові було нечистим гостем. Нарізки блощицями, важке, аж гірке від махорки, повітря, тут же розвішані мокрі онучі, штани, бушлати, валянки, а навколо холод і голод.

Літня людина, вимучена ще на так званих «слідствах», Рудницький вже ніяк не надавався до будь-якої праці. З самого початку перебування його на Соловках лікарі визнали академіка Рудницького за абсолютно непрацездатного. Його записано до інвалідної команди, де він дуже страждав, як і всі інваліди, від поганих харчів та тяжких побутових умов. Звичайно, в міру можливого, вченому допомагали солівчани-українці, але допомога ця не була постійною й не мала великого значення.

Та, незважаючи на все, старий учений, оточений українською советською молоддю, з запалом розповідав тій молоді про проблеми антропології та демографії українських земель. Тримав себе цілком незалежно і ніколи не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи. Точніше сказати, він просто ігнорував ці установи. Неабияку роль відіграв у консолідації всіх українців на островах. Був центром, навколо якого наддніпрянці й галичани демонстрували свою солідарність і єдність.

Ні про яку серйозну наукову роботу на Соловках не було чого й думати. Це розумів і вчений. Тому лише зрідка можна було бачити, щоб він писав або читав наукову книжку. Він завжди нагадував соловецьким українцям, що вони мають любити, розуміти і знати свою батьківщину; бо «без цього, – казав він, – не будете ні дипломатами, ні міністрами, ні урядовцями, ні порядними українцями».

Іноді старий учений згадував своє минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених і передусім німецьких, де мав не тільки колег, а й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що вийшли в світ різними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї. Розповідав і... кався, що повірив большевикам. В його очах світилась велика любов до батьківщини.

Але Соловки для нашого академіка не були постійним місцем перебування. Наприкінці 1937 року і йому довелося виїхати ще на іншу якусь каторгу. Виїхав у напрямку Ухта-Печора – Воркута, щоб десь на тисячокілометровій віддалі від залізниці, без права листуватися і без будь-якого зв'язку із зовнішнім світом животіти в якомусь «спецтаборі» для ув'язнених, звинувачених у найтяжчих антидержавних «злочинствах».

Василь БАБ'ЯК

* Василь Васильович Баб'як народився 1895 р., с. Дарсанове, Галичина. Колишній офіцер галицької армії. Відбував полон у Домб'ю. Повіривши більшовицькій агітації, переїхав на Радянську Україну і працював доцентом Харківського політехнічного інституту. Заарештований чекістами 20 січня 1933 р. і розстріляний на Соловках 3 листопада 1937 р.

З учнів академіка Рудницького, одночасно з ним на Соловках, був молодий учений географ і геолог, колишній доцент Харківського університету Василь Баб'як, галичанин з походження, учасник українських визвольних змагань залишившись на Советській Україні, він, звичайно, не міг співчувати протиукраїнській «генеральній лінії партії» і потрапив на Соловки. Напевне не пригадую, але, здається, йому записали у справі участь в українській підпільній військовій організації.

Перед арештом це був вродливий, молодий, елегантний чоловік. На острові ж виглядав сумним, рідко голився, ходив у подертому бушлаті. Був нервовий, мовчазний. Спочатку рубав ліс, потім працював на меліоративних роботах, нарешті – в сільгоспі, де довелося разом із ним працювати й мені.

Лише зрідка згадував Галичину. Говорив про бідність галичанського селянства, про те, як тероризували того селянина поляки. Складалось враження, що людина ця так стомилась від мандрів, що ладна податися хоч на край світа, аби мати бодай якийсь спокій. «Я знаю, – говорив він, – що маю скоро звільнитися (він мав усього п'ять років ув'язнення). Мені все одно не дозволять поїхати на Україну чи на Кавказ. Тоді я поїду до Казахстану. Там великі українські колонії. Десь улаштуюсь у тій бідній на воду країні й копатиму для наших людей артезіанські колодязі».

Та це були тільки рожеві мрії. Якимось улітку 1937 року Баб'яка покликали до «білого дому» й оголосили, що, переглянувши його справу, якась колегія НКВД СРСР ухвалила продовжити термін його ув'язнення ще на п'ять років. Спокійно розписавшись про те, що йому цю новину оголошено, молодий учений пішов і далі копати канали, відклавши ще на п'ять років копати артезіанські колодязі для українців.

Можна сподівались, що по тому, як відбуде свій термін ув'язнення десь там у спецтаборі, куди його вивезли разом з учителем, – він утратить інтерес і до артезіанських колодязів.

Михайло СЛАБЧЕНКО

* Михайло Єлисейович Слабченко народився 9 липня 1882 р., с. Нерубайське, Біляївський район, на Одещині в селянській родині. Через нестатки рано почав працювати на місцевих каменоломнях. З великими труднощами вступив до Новоросійського університету на історичне відділення, а згодом перейшов на юридичний факультет.

Брав активну участь в українському революційному рухові як член студентських громад, РУП (1903), УСДРП (1906—1918).

По закінченні навчання залишився при Новоросійському університеті й 1911 р. дістав наукове відрадження до Німеччини для завершення магістерської дисертації.

1912 р. – повернувся до Росії. В роки Першої світової війни проходив військову службу в званні штабс-капітана. З 1918 р. викладає в різних університетах. Академік ВУАН з 1929 року.

Його наукова діяльність охоплювала майже всі періоди історії України Слабченко – автор 13 великих праць і понад 200 наукових статей, присвячених історії права та господарства Гетьманщини й Запоріжжя XVII—XVIII ст.

Діяльність Слабченка була обірвана в кінці 1929-го, коли його було заарештовано, засуджено на процесі СБУ 1930 р. й заслано на Соловки.

По закінченні терміну ув'язнення деякий час працював бухгалтером тресту «Апатит» (Кіровськ Ленінградської області), проте незабаром переїхав у Первомайськ Одеської (нині – Миколаївської області), де мешкав його син з невісткою та онуком. На початку жовтня 1937 року сина Тараса заарештовано і 28 жовтня того ж року розстріляно. Самого Михайла Слабченка ще на 10 років позбавили волі.

1942 р. з'явилась остання друкована праця вченого – невеличка нотатка «Проложное сообщение о предлетописной Руси» («Исторический Журнал», 1942, ч. 7).

1947 р. – повернувся до Первомайська. Деякий час працював учителем у школах міста, викладав іноземну мову.

1948—1949 рр. – інспектор міського відділу народної освіти. На загальноміській учительській конференції в серпні 1949 року секретар Первомайського міськкому КП(б)У І. І. Ємець у своєму виступі назвав колишнього академіка «фашистом і політичним трупом». За цим було звільнення з роботи.

Останні роки провів у важких злиднях. Помер на вулиці біля станції Голта 27 листопада 1952 року.

Михайло Слабченко – академік і історик України, точніше – економіст, автор чотири-томової «Історії господарства України від Хмельниччини до світової війни», автор блискучої праці – «Соціально-економічна організація Січі Запорізької», автор низки талановитих і «дер-заючих» праць, що стали за фундамент для виучування економічної історії України 18—19 століть. Відданий патріот і фактично той, що «Вольний город Адесу», цю твердиню московської експансії, своєю і своїх товаришів невтомною діяльністю перетворив на твердиню української політичної акції та відіграв першорядну роль в популяризації і в виучуванні Українського «Чорномор'я» і Українського, а не московського «Півдня». Коли сьогодні Одеса є українське місто, то передусім ми мусимо завдячувати Михайлові Слабченкові і його однодумцям, що перші українізували Одесу, яку так боявся втратити московський міщанин, що свого часу так твердо її опановував. Але той міщанин безповоротно таки її втратив, як і Харків. Одеса і Харків були міцними гніздами московського міщанина, але в Харкові був український історик-академік Багалій, а потім Хвильовий, а в Одесі – Михайло Слабченко.

Коли заарештували сина, академік Слабченко, хоч і зажурений, ще приїздив у Київ до Академії. Повернувшись до Одеси, де жив постійно, був заарештований. У березні 1930 року сидів на лаві підсудних на процесі СБУ. Відтоді дістався на Соловки і потрапив до так званого Саватіївського ізолятора, розташованого у скиті й церкві Святого Саватія на великому Соловецькому острові, поблизу «Секирної» гори. У тому ізоляторі він і відбув свій восьмирічний термін ув'язнення і звільнився з Соловків наприкінці 1936 року.

Саме перед від'їздом на материк кілька годин був на соловецькому пункті, де я його вперше й побачив. Замучений і посивілий, він не виявляв жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелеться нелегкий шлях «спецпоселенця» в якомусь глухому закутку Карелії чи Сибіру. Так воно й сталося, як відомо, академік Слабченко був оселений десь на Кольському півострові і жив там аж до війни 1941 року.

Йосип ГЕРМАЙЗЕ

* Осип Юрійович Гермайзе (до хрещення 1900-го – Самуїл-Йосиф Генріх) народився 5 серпня 1892 року в Києві в єврейській родині. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1916). Був членом історичної секції Українського наукового товариства імені Шевченка. Від 1918-го – на педагогічній роботі. В 1919— 1924 рр. – секретар постійної комісії для складання історико-географічного словника української землі при ВУАН, 1921—1925 рр. – член комісії з вивчення громадсько-політичних рухів в Україні. Готував до видання «Коденську книгу судових справ», «Акти про Гайдамаччину». Уклав і видав матеріали до історії українського визвольного руху за часів Першої світової війни. Досліджував історію Гайдамаччини. 1929 р. заарештований за звинуваченням у причетності до «Спілки визволення України» і засуджений на 5 років позбавлення волі з пораженням у правах на 2 роки. Повторно заарештований і засуджений 1937 р. Помер 22.09.1958 р. на засланні.

Він був видатним ученим-істориком, прекрасним промовцем і безсумнівним українським патріотом. Соціал-демократ у минулому, він лишився вірний принципам демократії, лишився вірний ідеї української демократичної революції, ідеї Симона Петлюри і Михайла Грушевського – ідеї народоправної, бездиктатурної, Незалежної Української Держави. Не випадково, що саме він був ученим секретарем катедри «Історії українського народу» при Всеукраїнській Академії Наук і найближчим співробітником Михайла Грушевського після його повороту на Україну. Не випадково і те, що всі наукові праці. Йосипа Гермайзе були щільно пов'язані з проблемами, які ідеологічно були співзвучні ідеям УНР.

Дарма, що Йосип Гермайзе не раз підкреслював, що він марксист. Справді він ним і був, але марксистом він був таким, яких Ленін іменував «ренегатами від марксизму», бо ж концепція диктатури пролетаріату і класової боротьби та монопартійності була йому так само чужа, як і Грушевському. І не дарма з такою увагою і так пильно Гермайзе вивчав Український революційний Рух і в своїх працях, зокрема, в його монументальній праці-історії «Революційно-Української Партії» («РУП»), намагався довести відрубність і своєрідність розвитку Українського визвольного руху. Той рух хоч і мав прибічників диктатурних концепцій, але не вони були домінантними і не до них прислухались українські маси, а навпаки, весь український нарід боровся за Незалежну Трудову Демократичну Україну.

Тому вже на першій конференції істориків-марксистів у Москві, Гермайзе був виключений з числа марксистів, а далі й істориків.

Він був в однаковій мірі і великим вченим і прекрасним організатором істориків серед студентства Київського університету в такій мірі, як для літераторів і моністів в тому ж Університеті був Микола Зеров. Навколо нього купчилась студентська молодь, а його семінар і його студентські позауніверситетські гуртки фактично були організацією СВУ.

Він був близький і добре знайий тою молоддю, його найближчими друзями студентами був Микола Павлушков, Віра Мазуренкова (пам'яті якій по її самогубстві він присвятив працю «Україна і Дін»), Сорочинський і багато, багато інших. Молодь, що оточувала Гермайзе, була молоддю глибоко патріотичною і найкультурнішою з тогочасної української студентської молоді Києва. Разом зі своїм учителем ця молодь опинилась в ГПУ. Деякі з них, як Павлушков, потрапили були на процес СВУ, інші без суду були розстріляні чи так само без усяких судових розправ були зіслані в далекі концтраки.

ГПУ своїми тортурами зломило Гермайзе, і на процесі тяжко було пізнати колишнього полум'яного, з яскраво окресленою антибольшевицькою ідеологією, завзятого оборонця ідей української демократії – трибуна і професора.

Гермайзе здався. Виступаючи з прикінцевим словом, він заплакав, тільки невідомо від чого, – напевне, від страшної наруги над ним і українським народом, що йому він віддав себе всього.

По закінченні процесу і вироку Гермайзе дістав вісім років тюрми, був спроваджений на Соловецький острів, де перебував в одному з таємних, так званому «Савватієвському», ізоляторів. Там він разом з академіком Слабченком, проф. Барбаром, проф. Удовенком, проф. Чехівським і Миколою Павлушковим пробув до 1937 року, коли мав бути звільнений. Особисто я не бачив Гермайзе, бо доступу до ізолятора не було жодного, але я знав, що він там.

Вістки з Савватієвого, як правило, до Кремля приносили проф. Барбар і проф. Удовенко, що, будучи лікарями, час від часу прибували до соловецького лазарету на лікарські консультації в санітарній частині острова. Хоч як пильно за цими лікарями слідкували, проте від них завжди можна було довідатись, – що робиться і як живуть наші колеги в Савватієво, – тим, кому з української громади належало знати. Деякі, хоч і не докладні, відомості про Савватієво мав я від академіка Слабченка, що 1937 року звільнився з Савватієвського ізолятора і був на пересильному пункті.

Микола ПАВЛУШКОВ

* Микола Петрович Павлушков народився 30 квітня 1904 р. в Тулі, де його батько вчителював. Мати Миколи походила з відомого роду Дурдуківських. Після арешту чекістами батька, народного учителя і священника, 1921 року переїхав до Києва, де поселився в дядька по матері – академіка Сергія Єфремова. Навчався у Першій Трудовій Шевченківській

школі, якою керував відомий педагог Володимир Дурдуківський. Згодом став одним з організаторів законспірованої організації – Спілки української молоді.

Закінчивши школу, вступив до ветеринарного інституту, звідки його незабаром виключили. Павлушков домігся поновлення, проте потім вирішив далі навчатися в Київському інституті народної освіти на історичному факультеті.

19 квітня 1930 р. став першим заарештованим за звинуваченням в участі у СВУ, «лідером» якої пізніше оголосили його дядька. Виказав тайник зі щоденником Єфремова, але завдяки цьому щоденник і зберігся.

Відбував покарання спочатку в Ярославському політізоляторі, потім у Соловецькому таборі.

Розстріляний 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох.

Він виріс в оточенні культурного і національно-свідомого українського середовища і належав до тої незначної кількості нашої молоді, що була не тільки добре обізнана з нашими національними визвольними змаганнями, а й була цілком готова до боротьби за торжество цих ідей.

Серед студентської молоді Микола Павлушков різко виділявся. Він не тільки не захоплювався «громадськими навантаженнями», але завжди їх відкидав, бо не декларував себе марксистом і завжди виступав проти того катехизису, що ним став Маркс для підсоветського студентства. Він багато читав і працював, опублікував статтю про Куліша, приготував декілька інших праць до друку, проте ці речі звичайно нічого спільного з офіційною советською наукою не мали.

Павлушков старанно добирав своїх однодумців, вишукував їх передусім серед вихідців із села, тої хоч мало освіченої, але наполегливої і безумовно ідейної молоді, співзвучної ідейним настроям самого Павлушкова. Тим разом навколо Павлушкова було молоде покоління синів і дочок тих, що склали свої голови або були ще живі і працювали для реваншу, що боролись за ідеї УНР.

Тому ідея Союзу Української Молоді – СУМ, як організація, що мала скупити навколо себе всю антибольшевицьку молодь в протигагу комсомолу, для цієї категорії молоді була звичайно не тільки близька, але й була ідеєю нормального шляху боротьби за Незалежну Україну.

Саме цю молодь і репрезентував Микола Павлушков. І саме за ці ідеї і працю потрапив у ГПУ, а звідти на Соловки до Савватієвського ізолятора. За вироком він дістав 8 років ув'язнення, але коли 1937 року мав звільнитися, його не було звільнено, а навпаки, було додано новий термін ув'язнення.

Особисто Миколу Павлушкова я не зустрічав, але час від часу мав про нього відомості, що він перебував у савватієвському ізоляторі. Треба гадати, що після ліквідації Соловецької тюрми його вивезено в інше місце

Михайло НОВИЦЬКИЙ

* Михайло Михайлович Новицький народився 3 жовтня 1892 р., в м. Ніжин Чернігівської губернії, навчався в Ніжинській класичній гімназії, згодом у Петроградському університеті на історико-філологічному факультеті.

Його праця в галузі шевченкознавства тривала понад 40 років з 1921 р., коли М. Новицький став співробітником Інституту літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка.

Після арешту С. Єфремова (1929) М. Новицький працює у комітеті для видання творів Т. Г. Шевченка при ВУАН.

М. Новицький написав багато шевченкознавчих праць, брав участь у підготовці ювілейного зібрання творів Т. Шевченка у 8 т.

1937 року вченого арештували. Термін покарання відбував у Молотовській області (нині Пермська область) та у таборах «Печерлагу» (Республіка Комі), в'язні якого працювали на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. У м. Київ М. Новицький повернувся у липні 1946 року. З того часу і до кінця життя він працює в музейництві, бере участь у підготовці до друку ПЗТ Шевченка у 10 т. (1939—1964).

Помер 29 березня 1964 року.

На відстані 50 кілометрів від станції Соловець на Манчжурській залізниці, у хащах карельських лісів, є урочище Юрьєв острів, одна з найтяжчих «командировок» Нижневигського відділу Белбалтлагу. У глухому лісі, на болоті, розчищеному від чагарників, побудовано високу загороду навколо двох бараків. Один з цих бараків був фактично землянкою.

Подавити «зелений» жах, що висів над тими бараками та проймав наскрізь життя «командировки», – зайва річ. Досить сказати, що я знайшов відомого Шевченкознавця М. Новицького в такій норі, що навіть мене, що сім років перед тим поневірявся вже по таких нетрях, пройняв жах.

Новицький сидів у кутку на нижніх нарах. Бліде обличчя йому обросло рудуватою бородою, ніс загострився, очі глибоко позападали. Стан його був дуже поганий. А щодня треба було виходити на роботу. Вечорами іноді сиділи ми й читали «Кобзаря».

Новицький був великий знавець і коментатор творів Шевченка. Він брав Кобзаря і читав «На четверо розкопана висока могила», знав, коли саме, в яких умовах, з ким і де бачив Т. Шевченко «на четверо розковану» могилу. Усе життя нашого генія знав він до найменших деталей.

Було боляче і смішно дивитися на цього «контрреволюціонера», цього кабінетного ученого, що все життя своє присвятив вивчанню творчості нашого поета. Дуже цінні наукові праці його лишилися незакінченими, а може, й загинули навіки.

Але того жаху, що бачив цей «контрреволюціонер», було замало. Новицького призначають зимою 1939—1940 рр. до етапу, що мав їхати на будівництво стратегічної залізниці в східній Фінляндії. Це було тоді, коли Советський Союз воював з Фінляндією. Становище в'язнів було тоді нестерпне. Мусіли ми, як могли, рятуватися від загибелі. Але такі люди, як М. Новицький, у цій ситуації були безпорадними.

Більш того. Коли його призначили до етапу, я, використовуючи свої можливості старого солдовчанина, зробив усе, щоб Новицький не поїхав з етапом. Але Новицький не зумів і цього використати. І коли я, що теж мав їхати, залишився, то він поїхав, бо не міг сказати лікарській комісії, що хворий. А в комісії тій головний лікар, мій давній соловецький знайомий, обіцяв його звільнити, як тільки він скаже хоч слово, що на щось жаліється. Більше, коли справа про звільнення від етапу ще не закінчилась, я не тільки радив, але й показав, де і як можна йому одержати теплий одяг і взуття. Але, як виявилось в останній момент, М. Новицький поїхав

з етапом у рваних черевиках і в драному бушлаті, коли температура була нижча від 40° (бо бушлат і валянки у нього там же, де він їх одержав, відняли урки).

Весною 1940 року поверталися з тієї залізниці покалічені та обморожені тисячі ув'язнених, і я дізнався, що Михайло Новицький працює за «дневального» (прибиральником у барак), де жив інженерно-технічний персонал будівників-в'язнів.

Федір ПУЩЕНКО

* Про Ф. Пущенка читайте далі.

З професором чужих мов Федором Пущенком я познайомився лише на Соловках, хоч до арешту він, як і я, жив у Харкові і працював у різних інституціях.

На острові він виявив себе дуже порядною людиною, жив страшно нужденно і тільки за нашою підтримкою зводив якимось кінці з кінцями. Працював як і всякий солідний професор, єпископ, академік чи поет, звичайно, сторожем коло складу.

Пущенко знав не тільки європейські, а й кілька мов Близького та Далекого Сходу. Об'їздив увесь світ і сливе все життя провів у подорожах. Крім того, був винятковим майстром оповідати. Цілими вечорами ми, було, слухаємо його оповідання про Австралію, Азорські острови, Індію, Соломонові острови тощо. Якось, сміючись, говорив:

– Попрошу, мабуть, батька Сталіна, щоб замість Соловків відправив мене на Таїті; що то за чудесний острів! Які там чудові жінки, хоч би на старість одружитися з котроюсь!

– Так ви ж одружений, – зауважили йому слухачі.

– Ну, що ж з того, що одружений? Адже ж у мене дружина японка, а то була б ще таїтянка.

На запитання якої не знає мови, говорив: «Знаю всі, крім російської». Він мав цілу школу на острові, кільканадцять груп, де читав лекції з різних європейських і неєвропейських мов. Про свою «справу» ніколи не оповідав. Цілком несподівано, улітку 1937 року, його вивезено літаком з острова, як говорили, до Москви. Що було з Пущенком далі, не знаю.

Іван ШАЛЯ

* Іван Шаля (Шаль) народився у 1893 в с. Журахівка на Прилуччині. Після закінчення Петроградського університету (1916) працював інспектором народної освіти в Переяславі, потім у Києві, з 1920 року – викладач Київського, з 1926-го – Кубанського педагогічного інституту. При розгромі українських інституцій на Кубані (1933) заарештований і засланий. Автор (разом із П. Горецьким) найпопулярнішого і найґрунтовнішого на той час підручника «Українська мова» (8 вид., 1926—1929).

Арештований 13 січня 1933 р., засуджений 24 серпня 1933 р. на 10 років.

«Отбывал наказание в Кемпи и в Соловках, содержался на лагпункте Анзер...»

Приговорен: Особой тройкой УНКВД ЛО 9 октября 1937 г.

Приговор: ВМН. Расстрелян 3 ноября 1937 г. Место захоронения в Карелии (Сандармох)».

Професора української мови в Краснодарському педагогічному інституті – Івана Шалю, добре відомого українському громадянству своєю граматиною, написаною разом з П. Горецьким, НКВД приєднало до згадуваного вже мітичного «Союзу Кубані і України». Опинившись на засланні, Шаля спершу потрапив не на великий Соловецький острів, а на поруч розташований острів Анзер. Там він, власне, й перебував аж до «великого ісхода» українців із Соловків.

Хоч був ще не старою людиною, він дуже тяжко переживав таборовий режим. Багато гірко випив він, працюючи на силі. Згодом він працював за бухгалтера чи рахівника і якимось уже тяг ярмо. Розбитий і хворий вибув він із Соловків з українським етапом.

Василь ЛЕВИЦЬКИЙ

* Протокол: «Левицький Василь Іванович
Родився в 1902 г., г.Харьков; украинец; образование высшее;
«Сельхозгиз», литературный редактор. Проживал: г. Харьков.
Приговорен: ОС НКВД СССР 26 марта 1936 г. Приговор: 5 лет.
Заклученный Соловецкой тюрьмы особого назначения. Приговорен: Ос.
Тр. УНКВД ЛО 25 ноября 1937 г.
Приговор: ВМН Расстрелян 8 декабря 1937 г. Место захоронения – г.
Ленинград».

Науковий співробітник Інституту історії української культури в Харкові Василь Левицький прибув на Соловки десь у 1935 році разом з цілою групою українських науковців і письменників.

Молодий, здоровий і активний, він від початку не давався біді й прикладав усіх зусиль, щоб жити не гірше за інших, віддаючи мінімум каторжі – максимум використовуючи для себе. Живучи в Кремлі, він був найближчим до Олекси Слісаренка і завжди дбав не тільки про себе, а й про нього. Чи дістати картоплі, чи чогось іншого – всі ці справи лежали на В. Левицькому, який нагадував школяра з давніх бурс. У даному разі Слісаренко посідав позицію дяка-пиворіза.

Мені випали з голови двоє прізвищ – одного аспіранта катедри інституту історії марксизму в Харкові й другого якогось незначного українського поета. Той аспірант-історик походив з Канади, був порядною і свідомою людиною, другий – десь походив з Наддніпрянщини. Раптом того українця з Канади кидають до підвалу під Білим домом. Через деякий час – «слідство і суд». Виявляється, що в якійсь компанії він висловлювався досить гостро проти советського режиму, а в тій компанії знайшовся «стукач». Там же був присутній і поет. Зрештою, на «суд» викликали й поета. Той, перелякавшись, ствердив те, що говорили «стукачі».

За весь час мого перебування на каторжі це був перший випадок свідчень українця проти українців, про це заговорив увесь Кремль. Левицький з цього приводу вимагав щонайменше пустити «поетика» ловити рибу у святому озері.

Та трохи згодом, коли було багато ув'язнених на подвір'ї Кремля, Левицький якимось зустрів того поетика. Він, мов несамовитий, схопив того за петельки і, труснувши переляканого насмерть «свідка», громовим голосом запитав: «Та як же ти смів оббрівувати порядну людину?» Переляканий поет щось промимрив, що він боявся, щоб його не кинули до ізолятора, що він не брехав, а сказав тільки «правду».

«А, правду?!» – спалахнув Левицький і, з презирством плюнувши бідолашному «свідкові» в обличчя, пішов геть.

Так жив собі Левицький, читаючи Шамісс, крадучи картоплю, уникаючи роботи.

Петро ГРЕБІННИК

* Петро Васильович Гребінник народився у 1899 р. в Луганську. Закінчив аспірантуру в Харківському інституті літератури. Працював доцентом, завкафедрою української літератури Краснодарського педінституту. Співавтор низки підручників з української мови та літератури.

Заарештований 1933 р. як учасник самостійницької контрреволюційної організації «Союз Кубані та України». Засуджений 22 серпня до восьми років виправних таборів. Покарання відбував на Соловках, на будівництві Біломоро-Балтійського каналу. За сфабрикованою справою про фашистську організацію отримав додатковий термін – 10 років (скасований 1939 р.). Подальша доля невідома.

Колишній аспірант Харківського науково-дослідного інституту Т. Шевченка, а потім доцент української літератури Краснодарського педагогічного інституту, Петро Гребінник, належав до тієї категорії нашої інтелігенції, що з селянською упертістю намагалася гнути свою лінію і без бою не здавати позицій.

Ще дорогою на Соловки, на так званому «Морсплаві», Гребінник бере жваву участь у всіх справах української громадськості. Це людина зі свіжою головою. Серйозно і вдумливо ставився до всього, що діялось навкруги, і був шанований в українській громаді на Соловках. Якийсь час Гребінник працював на загальних роботах, а потім вивчився самотужки на бухгалтера і був до самого виїзду з острова бухгалтером «Рибпрому».

Гребінника не вивезено разом з українським етапом, як не вивезено й мене, що, очевидно, сталося через недогляд якогось урядовця УРЧ («учетно-распределительная часть»). Я був щасливий, коли вже в другому етапі, коли нас трусили, зустрів Гребінника. Разом ми виїхали й на материк, щоб їхати в тому ж напрямку, що й перший етап. Але сталися якісь зміни, і цей етап по двохмісячних переговорах перекинули до Біломорсько-Балтійського табору. Не буду описувати того жаху, що нам довелося зустріти на цій «тверді». Досить сказати, що після тяжких мандр по різних «спец» і «штрафкомандіровках» зустрілись ми знову у Сосновському госпіталі для ув'язнених. Він – з назавжди зіпсованим серцем, я – з двобічним плевритом, крупозним запаленням легенів і нефритом. Після госпіталю Гребінникові щастить дістати роботу в бухгалтерії на Сосновецькому таборовому пункті, куди згодом з його допомогою дістаюсь і я. Це було наприкінці 1938 року.

Та не довго довелося Гребінникові працювати у тій бухгалтерії. Мусів сісти з цілою групою в'язнів до ізолятора. Ще перед цим було кілька «фашистських» процесів на Сосновецькому пункті. Гребінник за задумом III частини мав очолити ще один. Звичайно, Гребінник ні в чому «не признався», а своєю поведінкою на «суді» сприяв провалові його. Він із залізною логікою доводив «суддям», що увесь «процес» – звичайнісінька провокація, що всі «свідчення» – брехня і що він себе ніколи і в ніякій мірі винним не визнає. Проте, вислухавши в'язня, «суд» покарав його новим десятирічним ув'язненням, і в серпні 1939 року Гребінник з ізолятора знову прибув на Соловецький пункт з новим терміном ув'язнення.

Громом серед ясного неба був для в'язнів договір Німеччини з СРСР 1939 року, але цей договір урятував Гребінника. Усі вироки по так званих «фашистських» процесах, ще не затверджені на момент підписання договору, скасовано. Отож і Гребінникові відновили старий термін ув'язнення та перекинули з Сосновця до Майгуби. У Майгубівському таборі він знову працював за бухгалтера. У січні 1941 року кінчився термін ув'язнення Гребінника, але звільнено його чи ні – не знаю, бо втратив з ним усякі зв'язки.

Ананій ЛЕБІДЬ

* Ананій Дмитрович Лебідь народився 11 січня 1898 р., у м. Веркіївка Ніжинського повіту на Чернігівщині.

У 1900 р. його батьки переїхали до Чернігова, де батько працював вихователем в земському сирітському домі, а також разом із М. Коцюбинським в оціночно-статистичному бюро Чернігівського губернського земства.

У книзі «Реабілітовані історією. Чернігівська область. – Чернігів, 2012» з дослідження Тамари Андрійчук довідуємося деталі біографії А. Лебеда та протоколу його допиту в НКВД від 14 травня 1935 р.:

«Вопрос: В какой политической атмосфере Вы воспитывались?

Ответ: В моей семье всегда господствовал украинский разговорный язык и украинофильство. Еще в детском возрасте я начал принимать участие в черниговской «Просвите», а когда она в 1909 р. была закрыта, я рос под влиянием семьи Коцюбинского, известного украинского писателя, на квартире у которого продолжали устраиваться детские вечера. Это продолжалось до 1913 года, когда умер Коцюбинский» [4, Т.3, арк.17—18].

Батько А. Лебеда був близьким знайомим і С. Єфремова. Він листувався з ним, С. Єфремов зупинявся в їх родині, коли бував у Чернігові, про що дізнаємось із його щоденників.

По закінченні Чернігівської гімназії в 1916 р., здібний гімназист Ананій Лебідь, вступив до Петроградської політехніки. Після Лютневої революції, в травні 1917 р., був рекрутований О. Керенським в армію і направлений в Петергофську школу прапорщиків, де і пробував до Жовтневого перевороту. Всі столичні плани юнака було зруйновано, він повернувся в батьківський дім до Чернігова. В грудні 1917 р. служив у Київському юнкерському училищі при Центральній Раді. Літом, в період Гетьманщини, служив у Чернігівському окружному суді перекладачем (володів українською, російською, польською та французькою мовами). Осінню 1918 р. навчався в Київському університеті на історико-філологічному факультеті, а в кінці 1918 р. повернувся в рідний Чернігів, де і завершив свою освіту в 1922 р. на словесно-історичному відділі Інституту народної освіти.

Ананія Лебеда як успішного студента по закінченню навчання, залишають на роботі в ЧІНО викладати українську мову та літературу. Але ця сторінка біографії його була дуже коротка. Особова справа викладача ЧІНО датується 14.03.1924— 28.09.1924 рр. І має лише два документи. Наказ №319 від 14.03.1924 р.: «Поручить руководство кружком для изучения новейшей украинской литературы до конца текущего учебного года Ананию Лебедю с 15 марта с. г. ректор Воробьев». І другий документ: «Звільнити з посади лектора ЧІНО Лебеда А. Д. з 1 вересня 1924 р. Підстава: розпорядження ректора. Ректор Щербаков» [6, спр. №3976].

Така коротка викладацька кар'єра пояснюється тим, що в Чернігівському інституті народної освіти змінилося керівництво. На місце ректора нова влада призначила В. Щербакова, для якого на перший план були висунуті не професійні, а ідеологічні та політичні чинники. І службові неприємності розпочалися не в одного молодого здібного викладача, а і в іншої «старорежимної» професури.

Вже в часи навчання в ЧІНО, Ананій Лебідь працює в 1919—1922 р. в Чернігівському етнографічному музеї ім. Тарновського на посаді спочатку емісара, а з 1920 р. – помічника завідувача відділом рукописів. Тут А. Лебідь працював над архівами П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського та над архівом Чернігівського жандармського управління. В 1923 р. 25-річний молодий науковець, був запрошений С. Єфремовим співробітником комісії з видання пам'яток новітнього письменства при ВУАН.

В 1921 р. в Чернігові була організована група молодих письменників, котрі збирались на квартирі художника М. Жука, щоб обговорити художні твори своїх членів. Ананій брав у них найактивнішу участь. На їх творчі вечори, за його свідченням, неодноразово приїжджав П. Тичина, критик Іванов-Меженко. Група розпалась в 1923 р.

В чернігівський період свого життя юнак бере активну участь в і в роботі Чернігівського наукового та етнографічного товариств.

У 1924р. в житті А. Лебеда розпочинається нова сторінка – він переїздить до Києва, вступає до аспірантури на кафедру літератури в інститут Т. Г. Шевченка.

Особливо плідно в ці роки А. Лебідь працює над аналізом творчості М. Коцюбинського, якого він знав особисто, з яким разом працював і товаришував його батько. Амбітним задумом

молодого літературознавця було повне, а не вибране видання творів М. Коцюбинського. Він планує 13-томне видання творів, але долею йому судилось здійснити цей задум частково. В 1928—30 рр. виходить лише п'ять томів задуманого видання, його призупинили після арештів по справі «СВУ».

Все принципово зміниться після 1929 р. Справа «СВУ» не оминула родину Лебедів: був заарештований батько і чоловік сестри. Сам А. Лебідь в 1929 р. теж був заарештований по цій справі, але за браком доведених звинувачень, після семимісячного ув'язнення, був засуджений на 3 роки умовно. Це зламало всю його подальшу кар'єру. За свідченнями сестри Юлії, її брату не давали плідно працювати після арешту по справі «СВУ».

Через 6 років, 20 квітня 1935 р. Ананій Лебідь був заарештований вдруге. Під час арешту у нього, окрім цінної бібліотеки (3 тис. томів) буде вилучено 6 папок з рукописами: (№1. Літературні роботи, №2. Рукописи М. Могилянського, №3. Літературні роботи і музейні матеріали про М. Коцюбинського, №4. Літературні роботи А. Лебеда, №5. Літературні роботи і музейні матеріали, № 6, 7. Щоденники М. Могилянського). На сьогодні ці матеріали не виявлені, що є неабиякою втратою для нашої культури.

Слідство триватиме більше 9 місяців. На одному із допитів А. Лебідь скаже: «Меня удивило, что после убийства т. Кирова в опубликованных списках расстрелянных и репрессированных за террористическую деятельность было так много известных имен украинских писателей».

Під час слідства він мужньо спростовує алогізм звинувачень, підписує кожне свідчення, веде записи по ходу слідства, на відміну від більшості заарештованих по цій справі не визнає себе учасником терористичної групи, але це його не рятує, бо він грає за правилами з тими, для кого вони не писані. Співкамерник у доносі свідчить: «Лебедь ответил, что бессилён бороться с «провокацией» НКВД, приготовился к худшему и будет молчать до конца».

Цей же стукач наводить сюжет, який, на його думку, мусить бути компроматом на підозрюваного, а насправді є компроматом на тодішнє НКВДське керівництво, яке просто забило собі майно арештованих.

«В отношении тов. Балицкого Лебедь приводит следующую инсинуацию: у высланного за агитацию против снесения Михайловского монастыря проф. Макаренка осталась большая библиотека ценных книг по истории искусств, за целость и сохранность которой поручилось НКВД. Спустя некоторое время после отъезда из Киева Макаренка, по словам Лебеда, к нему явился заведующий антикварным магазином на Фундуклеевской, известный среди писателей и научных работников под кличкой «Мотя» и рассказал ему, что к нему в магазин пришел сын или племянник Балицкого и предложил купить историю искусств Мутера и сказал, что еще может принести целый ряд книг для продажи. Издание Мутера «Мотя» купил за 200 руб. и заверил Лебеда, что эти книги из библиотеки проф. Макаренко, в укупорке которой он сам принимал участие».

У постанові від 8.08.1935 р. зазначено, що слідство завершено і передано в прокуратуру. Підсудних звинуватять, що «націоналістична діяльність ними проводилась на літературно-науковому та педагогічному полі», до компрометуючих фактів біографії було зараховано і роботу в комісії ВУАН, яка визнавалась оплотом українського націоналізму, і те, що в своїх працях про М. Коцюбинського А. Лебідь зображував його не революціонером-демократом, а націоналістом, естетом та європейцем.

Він єдиний не визнає жодних звинувачень (на суді від звинувачень відмовиться і Л. Миткевич). Однак це не допомогло, трибуналом 1—4 лютого 1936 р. їм, як «активним учасникам контрреволюційної терористичної організації», було визначено міру покарання: 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з конфіскацією майна.

У червні 1936 р. етап прибув на Соловки.

П. Филипович на допиті свідчить: «Арести націоналістів, снятие их с работы, Лебедь расценивал как преследование украинской интеллигенции, убеждая других, что это участь всех представителей украинской интеллигенции... После расстрела террористов Косынка и др. Лебедь заверял меня, что они не террористы, и говорил, что напрасно я вообще принимаю на веру все то, что пишут о различных процессах».

Його співкамерник-стукач у своєму доносі зазначає: «Лебедь считает, что проведение большевистской украинизации является самой возмутительной профанацией и очковтирательством, с возмущением подчеркивает, что Соввласть занимается разгромом украинской интеллигенции».

В іншому його доносі читаємо: «Лебедь возмущается содержанием полит. арестованных тепер, противопоставляет содержанию при царском режиме, когда их кормили свежими овощами. Лебедь повторяет дикую позицию, что академика Михаила Грушевського отравили, а потом вокруг его похорон создали шумиху».

Надзвичайно цікавою і тверезою є його ставлення до колективізації та причин голоду в Україні в 1931—1932 рр. Це питання, як свідчать матеріали слідства, широко обговорювалося в колах української інтелігенції. Так, у протоколі допиту А. Лебеда від 17.07.1935 р. читаємо:

«Вопрос:... Вы изоблечены в том, что в 1932 году, обсуждая мероприятия Сов. власти Вы в контрреволюционных целях доказывали, что политика коллективизации ведет к гибели широких крестьянских масс... Что Вы можете показать по существу контрреволюционных суждений о губительности коллективизации для крестьянства?»

Ответ: Разговор, который Жигалко характеризует, как разговор о коллективизации действительно имел место... Жигалко и Рыльский начали рассказывать о фактах голода на селе и в дальнейшем весь разговор касался голода на Украине. Я высказал мысль не являются – ли эти факты доказательством срыва политики коллективизации, хотя сведения об РСФСР говорили об обратном. Считал, что ответственна за этот голод Сов. власть. Разговор имел характер обмена мнений по вопросу о голоде, который всех волновал и никаких контрреволюционных целей не преследовал».

У жовтні 1937 р. справа «терористичної групи Зерова» була переглянута Ленінградською трійкою НКВД без підстав та пояснень. Вирок було замінено на розстріл, який був виконаний стосовно А. Лебеда 8.XII.1937 р.

Ананій Лебідь на соловецьку землю ступив з групою українських письменників та вчених і від самого початку не міг погодитися з дикою несправедливістю, що його, як він уважав, невинного, раптом заслали на острів жаху і смерті. Блідий, з утомленим обличчям, він сидів мовчки межи колегами. Коли ж починав говорити, говорив різко і пристрасно. Відчувалося, що був невдоволений своїми колегами по Київському НКВД; і хоч стримано, але інколи скаржився, що через слабодухість не витримали, як і більшість, енкаведистських тортур, і що всі пішли по лінії визнання себе «контрреволюціонерами», «шпіонами», «диверсантами» тощо.

Справляв враження наївної людини чи удавав наївного в оцінці ситуації, в якій перебувала українська підсоветська інтелігенція. Ніби не розуміючи, що незалежно від того, був він і його товариші «контрреволюціонерами», чи ні, їх мусіли заслати на Соловки, бо всі вони були свідомими українцями. Ананій Лебідь серйозно і по-діловому роздумував та писав довгі прохання до Москви, в яких намагався переконати високих советських «достойників», що він не винен, і просив переглянути справу та звільнити його з каторги.

Коли мені доводилося говорити з Лебедем на цю тему і висловлювати свій погляд, він ніяк не погоджувався, що цілий уряд, усе керівництво Советського Союзу можуть стати на шлях фізичного нищення української інтелігенції. На острові спочатку працював на різних, переважно на сільськогосподарських роботах, а згодом став телефоністом в управі транспорту.

Просиджував по 12 годин коло телефону. На цій роботі був аж до кінця 1937 року, коли разом із іншими його вивезено з острова.

Мені доводилося не раз сидіти в його кімнаті і розмовляти на різні теми. Коли заходила мова про проблеми української культури взагалі чи літератури, зокрема, – він завжди говорив з піднесенням. На Соловках написав роботу про Чехова і саме в ній виявив себе представником та ідеологом третього стану – «різничинців». Коли говорив про них, відчувалося, що ті чеховські герої були йому близькими, бо й сам він, як казав, хотів боронити інтереси того третього стану.

«Українська інтелігенція – це третій стан; бо ми кров і тіло народу, ми – селяни, робітники чи ремісники; і тільки цим можна з'ясувати, що українська інтелігенція, нова українська інтелігенція доби революції, за такий короткий і важкий час лишила на сьогодні колосальний доробок у творчості хоч би таких найвидатніших її представників, як Хвильовий, Курбас, Куліш, Вишня, Петрицький і багато інших. І справа не йде, – говорив він, – тільки про літературу й мистецтво. Йдеться про всю українську культуру, бо за цей час ми мали не тільки видатних математиків, як Михайло Кравчук, а й своїх географів, геологів, хеміків, аеродинаміків і т. д. Усі вони тільки селяни й робітники, бо земля наша чиста від усякого нетрудового елементу».

Так, сидячи коло телефону, Ананій Лебідь, на далекій півночі своїми думками і мріями жив на сонячній Україні. Його єдиним Богом, в якого вірив, була Україна – наша, хоч не своя, земля.

Олександр ЯНАТА

* Олександр Алоїзович Яната народився 28 травня 1888 р. в м. Миколаєві у сім'ї садівника. По закінченні Київського політехнічного інституту працював агрономом у Криму і Харкові, 1917-го – секретар Українського Військового Комітету Південно-Західного фронту, з 1928-го – у Києві, викладав в університеті й був секретарем Українського наукового товариства та одним із засновників «Українського ботанічного журналу»; з 1928 року був ученим секретарем Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) та керував його ботанічною секцією і редагував «Вісник сільськогосподарської науки». Після ліквідації СГНКУ 1928-го – професор сільськогосподарського інституту в Харкові, там організував і очолював Інститут прикладної ботаніки й Інститут рослинництва.

У 1921—1925 роках був головою ботанічної секції ІУНМ, котра працювала над укладанням Словника ботанічної номенклатури. У словнику кожному видові здебільшого відповідає кілька (іноді до сотні) народних назв-синонімів. Для майже двох тисяч видів рослин і грибів наведено близько 8 тисяч їх українських назв. Фаховий рівень словника був дуже високий.

Українська ботанічна номенклатура, що її використовують тепер, ґрунтується, головним чином, на доробку укладачів цього словника.

Лише частина праць Янати з'явилася друком, зокрема, його визначник «Флора України» вийшов щойно після його арешту й не під його прізвищем (як 1 том «Флори УРСР»). Загалом його перу належить близько 500 публікацій. Переважну більшість утрачено. Його найфундаментальніші праці, насамперед з народної ботанічної номенклатури, Наталя Осадча-Яната вивезла до Сполучених Штатів, де й видала.

15 березня 1933 року постановою президії Української сільгоспакадемії О. А. Янату за «протягнення» буржуазних теорій у галузі «боротьби з бур'янами» звільнено з роботи в Інституті захисту рослин. Того ж року заарештований. Кілька років відбував покарання на Соловках, де в таборі працював агрономом-фітопатологом сільгоспу й намагався проводити наукові дослідження, шукаючи способів ефективної боротьби зі шкідниками рослин. Вивезений із Соловків 1937 року. 1938-го загинув на засланні на Колимі.

Я не був знайомим «на волі» з професором Янатою, відомим ботаніком і керівником одного з науково-дослідчих інститутів рослинознавства. Лише на острові дізнався, що він якийсь час був членом партії. Згодом фортуна зрадила його і він опинився в колишній обителі Святих Зосими і Саватія. Я знав його на острові років з чотири. Увесь той час професор працював у першому сільгоспі, зокрема на СОПі «Соловецькое опытное поле».

Треба сказати, що на соловецьке сільське господарство витрачено не один мільйон советських карбованців, а надто тоді, коли з легкої руки Мічуріна в Советському Союзі поширилася психоза культивувати південних рослин на півночі. На Соловках завжди перебувало багато висококваліфікованих агрономів, садівників. Немає чого дивувати, що в лабораторії і на досвідній станції СОПу професор Яната знаходить багато цікавого матеріалу і можливостей.

Призначений на агронома-фітопатолога сільгоспу, він з головою поринає у ті проблеми. До того ж з найдавніших часів головним ворогом соловецьких городів була капустяна муха. Отже, треба було якось практично й теоретично розв'язати проблему боротьби з цим шкідником. Але як?

Яната, як і всі звичайні ув'язнені, жив у брудній камері, де панував завжди крик і гамір, регіт і плач. Щоб працювати науково, Яната добирає такого способу: повертається з роботи дуже акуратно, з'їдає належну йому порцію «баланди» і негайно лягає спати. Тільки о першій годині ночі, коли всі вже сплять, він устає, дістає свою скриньку, сідає за стіл і працює до ранку. У нього були тисячі нотаток (і то все на картках!), систематизованих і в певному порядку складених. Мав грубі теки дрібно списаного паперу, де були записи температури, опадів, величезну кількість описаних досвідів.

Три місяці я спав поруч з професором і за цей час не чув від нього три слова. Років зо два спав поруч нього Слісаренко. Але й з ним за цей час Яната так само майже ніколи не розмовляв. Ніколи ні з ким не говорив, нікому не дорікав, нікому не перечив і нікого ні про що не розпитував. Був зовсім самотній, увесь світ йому заступили оті капустяні мухи та інші шкідники й хвороби соловецьких рослин. Ніяких особливих нагінок на нього не було, і так він жив, живлячись «баландою» та мріючи про відкриття способів боротьби зі шкідниками рослин.

Управа острова була в курсі занять Янати і при систематичних обшуках ув'язнених досить коректно поводитися з професором і не рилася у його картках. Тільки раз, як мені розповідали, один з обшукувачів зацікавився і запитав:

– Што это ты, старик, всьо пишеш?

– З розпорядження начальника острова пишу дослідження про капустяну муху.

– Ага, ето значит и такая муха бывает; харашо, если бы ты, старик, написал об этой проклятой мошке, – прямо в глаза, гадость, лезет.

Присутні сміялися з таких учених розмов, а вчений тим часом обережно ховав свої скарби. І ось, коли, здавалося, що все йде гаразд, якось, у вересні 1937 року, увиходить до камери начальник колони й кричить:

– Яната! Немедленно с вещами!

Мов грім серед ясного неба вразив професора цей оклик: «с вещами» та ще й «немедленно». Йому щонайменше потрібний день, щоб усе написане і зібране добре запакувати.

– Це ж жах! Це абсолютно неможливо! – заволав професор, сів і пальцем не повів, щоб зібрати свої «вещі».

Бачучи таку справу, начальник колони пішов і повідомив, що Яната не може «немедленно» зібратися. За якихось п'ять хвилин прийшло на допомогу двоє дебелих тюремників. Відіпхнули професора від його речей, вкинувши в мішки все жужмом – папери з гербарієм, старі черевики з картками. Зв'язали, поклали собі на плечі й понесли.

– Следуй за нами! – крикнув один з них. Наш ботанік, навіть не попрощавшись, розгублено пішов за конвоїрами.

Куди саме відправлено професора Янату з острова, – так ніхто й не довідався.

Микола НАРУШЕВИЧ

* Про М. Нарушевича, як і про інших згаданих тут письменників, читай далі.

Року 1930 Управління наукових установ НКО УССР організувало в Харкові двотижневий семінар наукових працівників музеїв України. Там я познайомився з Нарушевичем, автором книжки про Вінницю й тодішнім керівником історично-побутового відділу Вінницького музею. Це була скромна й віддана справі людина. Багато вклав праці і знання у створення чи, власне, доведення того музею до стану наукового закладу. Звичайно, не було чого й думати, щоб Нарушевнч міг у тому музеї довго триматися, мусів поступитися місцем і не просто піти, а дістатися Соловків.

Якийсь час спочатку Нарушевич перебував у Біломорсько-Балтійському таборі, куди хтось з його родичів привіз йому сина Льонка, бо дружина кудись зникла. Уперше, мабуть, соловецька тюрма побачила не тільки батька-в'язня, але й сина нев'язня на становищі ув'язненого. У всякому разі, до перетворення Соловків на тюрму особливого призначення, Льонка жив разом з татом в одній камері і був предметом уваги всієї соловецької громади. Найбільшими друзями Льонка були Микола Зеров і Олекса Слісаренко, які не тільки провадили з хлопцем всілякі розмови, а й брали участь у різних іграх, які вигадував Льонка.

На острові була школа для дітей енкаведистів та збройної охорони, і начальник видав наказ, щоб Льонка, як вільного, надіслали до тієї школи, відповідно його одягши. Хлопчисько почав ходити до школи, але ні діти енкаведистів, ні сам Льонка не мали охоти зав'язувати між собою приятельських стосунків, і Льонка із школи негайно повертався до Кремля. Так цей

в'язень добув на острові до червня 1937 року, а потім його відправлено з острова, уже без батька, невідомо куди. Батько працював на сільськогосподарських роботах і дуже переживав розлуку з сином.

Згодом покинув острів разом з українським етапом і сам Нарушевич.

Микола ЗЕРОВ

Він був, безперечно, найяскравішою постаттю на Соловках. Поет і професор, знавець античної поезії, перекладач римських поетів, – прийшов на Соловецький острів, не одриваючись від улюблених своїх тем і авторів. Здавалось, не відчував він трагізму свого становища, і те, що опинився на острові в колишній обителі Святих Зосими і Саватія, нічого в ньому не змінило, так само як лишався незмінним духовний світ ченця, що з якоїсь Волоколамської пустині переходив доживати життя до суворой, похмурой Соловецької обителі.

Коли сірого весняного дня побачив я його уперше на Соловках, був він у своєму «професорському» капелюсі, з незмінним пенсне і з властивою йому щирою усмішкою. Миколі Костьовичу дали заступу. Бригадир сказав, де і скільки він повинен скопати землі. Зеров пішов на свою ділянку. Десь об обідній порі, ходячи на цих же полях, натрапив я на професора, що сидів собі на камені й читав Вергілія чи Катулла. Я привітався. Ми ще раз потисли руки.

– І всі ми будем там, – надійде мить остання,
І в човен кинуть нас, як діждемо черги,
І стринуть нас до вічного вигнання
Понурі береги, —

продекламував я.

– Так, так, – каже професор, – мене завжди вражали ці рядки. Це для всіх епох. Це вічна поезія.

– А як же сьогоднішня норма? Ви ще й не починали працювати? – питаю.

– О, ні! Як же, пробував. Он, бачте, разів, мабуть, 8—10 копнув. Та, знаєте, тут не земля, а камінь, та ще якимсь чортополохом поросла. То я собі, голубе, пригадав оте латинське прислів'я, де сказано – «Хай не квапиться бути героєм той, хто не родився ним», – та й сів оце спочивати.

Посидівши трохи, пішов я далі, а зустрівши Степана Запорованого, який був у цьому господарстві за агронома, попередив, щоб сьогодні й надалі мав на увазі Зерова і не лишив його без «пайки».

На щастя, Миколі Костьовичу не довелося довго по тих нетрях поневірятися: через два чи три місяці його влаштували «по благу» в Соловецькій бібліотеці. Згодом він навіть пробував читати доповіді. З виступів його пам'ятаю лекцію про Пушкіна. Слухав я її, і шкода мені стало свого професора. Від Зерова, що зачаровував колись усіх своїм словом, лишилась тільки

ерудиція, але не було вже ні яскравого слова, ні певности, що світилась йому колись в очах. У Києві був поет і професор, тут же лишився тільки професор. Лише від 11 год. вечора і до п'ятої ранку, коли в'язні спали міцним сном, Микола Зеров був поетом. З олівцем у руках сидів він у кутку коло «нар» і перекладав римських поетів. Брався іноді за англійців. Перекладав кілька поезій Пушкіна.

Пригадую ще одну розмову з ним:

– Знаєте, – каже – з дитинства полюбив я російську поезію.

Я вчепився за цю фразу. Довго говорили ми на цю тему і згодом перейшли до питання про мистецьку критику.

Микола Костьович висловив думку, що «мистецька критика є ніщо інше, як літературними засобами організований мистецький смак критика». Він любив ділитися своїми думками з іншими, коли-не-коли читав свої переклади, охоче всім допомагав вивчати латинську мову. Довгими, нестерпно довгими половецькими ночами читав нам свій прекрасний переклад «Енеїди» Вергілія. Люди подивлялися незламний дух поета й ученого, який на краю світа міг творити. Творити захоплено і наполегливо.

1937 року глухого соловецького вечора по всіх камерах бігали конвоїри й кричали: «Такой-то! С вещами!» Похапцем хапав кожен свій «одр» і, поцілувавшись з приятелем, простував за конвоїром. Збирали всіх коло північної брами соловецького Кремля. Далі вели до порожніх бараків сільгоспу, де провадився попередній трус в'язнів (у порті був ще передостанній обшук, а останній аж на материк «Морсплаві»).

Не можу твердити, що роботи Зерова загинули, але що рукопис у нього забрано – це безперечно. Думаю, що загинули вони, як загинули праці професора Янати, дбайливо вирвані аркуші яких валялися коло місця тусу. На «Морсплаві» групу, що з нею відплив Зеров, ще раз обшукали, відібрали власні, нетаборові речі, одягли всіх лише в таборовий одяг, пообрізали гудзики та позабирали пояси. З посиленням конвоем поїздом кудись вивезли. Уже в січні 1938 року, коли я був на тому самому «Морсплаві», відібрані у в'язнів цього етапу речі розкрадали «урки» та вільнонаймані енкаведисти.

Думка, що Микола Зеров загинув біля Мідяної гуди, недалеко від Ленінграду, – мало ймовірна. Не міг він, мені здається, там бути. Що ж до його літературних праць, то нема майже підстав думати, щоб їх приєднано до архіву «дела... з. к. Зерова М». Слід гадати, що всі вони загинули...

Павло ФИЛИПОВИЧ

Павло Филипович – у минулому поет Зоров, що з вибухом революції повернувся до рідних берегів і посів помітне місце між українськими неокласиками. Непоганий поет, жива літературна енциклопедія, український професор – літературознавець, він, звичайно, не міг не потрапити в лабеті ГПУ. Для арешту його досить було хоч би того, що він покинув російську поезію й повернувся до батьківської стріхи.

Складалось враження, що тюрма й Соловки ні на кого не вплинули так, як на Филиповича. Виглядав змученим, розбитим і розгубленим, як ніхто з його товаришів. Завжди був похмурий і самотній. Працюючи на важких фізичних роботах, прикладав усіх зусиль, щоб виконати норму; але це йому, звичайно, не вдавалося. І щастя його, що з допомогою соловецьких українців досить швидко врятувався від тих робіт.

Перебуваючи в Кремлі, працював трохи в бібліотеці. Іноді читав доповіді на літературні теми, – бліді, сухі лекції. Але читав, бо мусів читати: це було легше, ніж рубати ліс чи копати канави на меліоративних роботах.

Серед товариства його майже ніколи не бачили. Любив самотність. Самотній ходив навколо Успенського собору в Кремлі й годував чаєнят. Найбільше ж любив читання. Безперечно писав і перекладав, але ніколи перед широким колом, хоч би близьких людей, не читав тих творів. Хіба зрідка дуже близьким людям.

Усе написане на острові, так само як і в інших, загинуло, бо покинув острів разом з українським етапом наприкінці 1937 року. Про нього, як і про Зерова, писали, що помер коло Мідяної гуги. Думаю, що припущення це – малоймовірне і безпідставне.

Євген ПЛУЖНИК

Євгена Плужника, молодого талановитого письменника, автора «Днів», «Недуги» і «Рівноваги», заарештовано було тоді, коли він був уже безнадійно хворий (на туберкульозу). На острів привезли його умирати. Він не міг уже працювати і ліг до Соловецького госпіталю. З того госпіталю, навесні 1936 року, незважаючи на всі спроби з боку української соловецької громади йому допомогти, його винесли мертвим. Могила Євгена Плужника на Соловках відома, бо з його смерті ГПУ не робило таємниці, як це робилося, звичайно, в інших випадках.

Лесь КУРБАС

1917 року Лесь Курбас писав: «В нашій літературі ми бачимо... зворот великий, єдино правильний, єдино глибокий. Цей зворот – прямо до Європи і прямо до себе, без посередників і без авторитетних зразків».

Пишучи так про нові шляхи розвитку української літератури, Лесь Курбас ці ідеї не тільки проголосив, а й у галузі українського театру – блискуче і переконливо здійснив. Він поставив українське театральне мистецтво, в повному розумінні цього слова, в рівноправного і рівнозначного члена театального мистецтва світу. Ми, сучасники великого майстра «Березіля», не тільки не оцінили цю талановиту постать українського ренесансу 20-х років, а навіть не наблизилися до вивчення того доробку, що його полишив цей титан української мистецької культури.

Окупант уживав всіх заходів, щоби таки зігнути, поставити на коліна Леся Курбаса, але, переконавшись, що тими методами, якими він поставив Тичину, Рильського і Бажана, не може поставити на коліна Курбаса, мусів його послати на Соловки.

Коли на Україні настав нестерпний терор, Лесеві Курбасеві порадили краще від гріха виїхати до Москви і не мулити очей ГПУ. Він так і зробив: не тільки виїхав, а, здається, ще й став режисером якогось театру в Москві. Та занадто видатна це була постать, щоб випала вона з поля зору «недремлющего» ока ГПУ. Довелося нашому режисерові міняти театр на Бутирську тюрму в Москві.

Слідство тяглося довго. А в цей час всякі совєтські писаки змальовували в газетах Курбаса, як страшенного контрреволюціонера, націоналіста й фашиста. Слідчі старанно передавали Курбасеві до камери всі ті газети, щоб в'язень переконався-таки, що до театру йому повертатись не видно, що він уже не вийде з тюрми. Домагались «зізнань». Він може сказати, що хотів забити Сталіна чи збирався зняти повстання. Можна ще було заявити, що був «шпіоном». Словом, яку хоче роль хай вибирає, чи всі разом, бо в Бутирській тюрмі та на Луб'янці режисером було ГПУ, а він Курбас міг виступати тільки як артист. Не знаю, «признавався» Курбас чи ні, – проте на Соловки прибув він з багатьма «пунктами» 58 статті, що стосувалась «контрреволюційної діяльності».

Відомого режисера не послали, правда, одразу на важкі фізичні роботи. До того ж йому заборонено виходити за Кремль. А що на Соловках тоді функціонував таборовий театр, то Курбас став у ньому за режисера. Працював тут доти, доки театр навесні 1937 року не закрито. На острові було кілька видатних українських і російських акторів, яких і використовувано у тому театрі. Тяжко сказати, що було легше для Курбаса: працювати на сільськогосподарських роботах чи бути за режисера в соловецькому театрі. Постійними відвідувачами його були енкаведисти та «соцблизкие» на чолі, звичайно, з начальником острова Пономарьовим. Не тяжко уявити собі становище в цьому тюремному «Храмі Мельпомени» славетного українського режисера. Через те він, мабуть, скоро й посивів. А тут ще прибув на Соловки якийсь лєнінградський режисер з вірмено-грецьким прізвищем і почав писати на Курбаса якісь доноси. Курбасом почала цікавитись «третя частина». Мусів триматись обережно, обминаючи хитро розставлені ворогами пастки. Треба було якомога звужувати коло своїх знайомств.

Другу половину 1937 року, аж до від'їзду з українським етапом, Курбас нічого не робив, бо з того часу всіх нас, за невеличким винятком, посаджено на суворий режим.

Де Курбас сьогодні, не знаю, як не знає й досі ніхто, крім ГПУ—НКВД, де перебуває увесь той український етап 1937 року. Була в газетах вістка, ніби Курбас живе на терені Карелії, в межах Біломорсько-Балтійського табору, і працює на якійсь річці за перевізника.

Це неймовірна річ. Хто знає «пункти» 58 статті, які йому пришито, та умови, за яких український етап докинув Соловки, – той напевне скаже, що Курбас не може працювати за перевізника. Його, як і всіх інших його товаришів, треба шукати десь в районі Ухта-Печора-Воркута чи далі.

Микола КУЛІШ

Славною «драматурга Миколу Куліша, зацькованого ще на «волі» і згодом засланою і посадженою до другого соловецького ізолятора, у Кремлі ніхто не бачив. Він був хворий на туберкульозу і по суті не жив, а поволі умирав у тому казематі. Уживали ми різних способів, щоб йому якось допомагати харчами або чим іншим, але з того нічого не вийшло, за винятком двох чи трьох разів, коли пощастило передати масло та яблука.

Дарма, що наш драматург був тяжко хворий, його не дозволили перевести до госпіталю. До кінця 1937 року був ще живий, і ніхто не може сказати, чи він виїхав з острова у 1937 році. Треба думати, що в зимі 1937—1938 року ще лишався на Соловках і, як був живий, то, мабуть, вивезений 1938 року навесні. Але куди і як – цього не знаю.

Олекса СЛІСАРЕНКО

Відомий український поет і прозаїк Слісаренко ніколи не впадав у розпач і всією своєю поважною поведінкою, своїми глибокими очима і сивим чубом якось мимохіть викликав до себе симпатію. Коло нього було затишно. Був завжди привітний. Його усмішка була завжди щира, а мова, навіть тоді, коли говорив про страшні, нелюдські й дикі справи, була завжди спокійна, перейнята тонкою іронією чи легким французьким гумором. Ніколи ні на що не скаржився. Не говорив, що голодний, хоч і хотів їсти, і ділився всім, що мав. Коли його запрошували, не відмовлявся і завжди тримав себе щиро, по-товариському. Зовні нагадував «сенатора на покой».

Як прибув на острів, спочатку працював на парниках. Йому доручили ходити за квітами, і він виконував це блискуче, з неабиякою старанністю. «Люблю контрасти, – говорив, – Соловки – квіти». Та згодом став за сторожа на одному із складів сільгоспу. На посаді цій безпородно прослужив до від'їзду з острова.

Ніхто тими складами не цікавився. Довгими соловецькими вечорами сиділи ми і розмовляли про різні справи. Нелегко сьогодні пригадати, про що саме говорилося тоді, але говори-

лося багато й про все. Іноді й про те, про що не час іще писати. Згадували минуле, переоцінювали цінності. А згадувати було про що, як і думати та передумувати, бо пройдений шлях був довгий, важкий і непростий.

Слісаренко, як і більшість нас, не жалів за тією так званою «волею». «Мені здається, – говорив він, – що для того, щоб людина стала порядною, чесною і відданою нашій справі, і треба потрапити до цієї обителі. Саме в оцих снігах невилазних, нетрях, ущерт набитих благородними кістками наших попередників, що під шелест сумних соловецьких сосен замучені, заснули тут вічним сном, тільки тут збуваємося ми наших забобонів і починаємо дивитись на справу українського буття по-справжньому». Коли-не-коли писав вірші, новелі, віршовані листи до дружини. Любив дружину і завжди говорив про неї тепло і лагідно.

Його погляди на родину, державу, суспільні взаємини майбутнього базувались на найбільшому розвитку особистої ініціативи людини та сильному державному провіді. Свої літературні роботи читав друзям і був винятково толерантним у критиці написаного іншими. Залюбки говорив про українську літературу, про шляхи нової української літератури. Завжди підкреслював важливість створення новітньої української новелі, безжурного, легкого жанру. «Досить філософії і політиканства. Треба писати новелі, цікаві змістом, які б прищеплювали нашій людині любов до життя, до творчості. Читач мусить спочивати, читаючи нашу книгу. Література, театр, мистецтво, філософія, наука, церква, родина і всі національні організації майбутнього – мусять бути побудовані так, щоб вони виховували в нашому народі пошану до нашої землі, повагу до себе, як нації, безоглядну відданість батьківщині, чесність і не оборону мужність». До російської культури і літератури ставився аж надто стримано, підкреслюючи її азійсько-теократичний характер.

Одного разу написав баладу про сторожа кладовища, що грає в шахи разом з померлим літ триста тому козацьким ватажком, якого вважали за чаклуна. Кладовище, хмари, осоки, каплиця і хрести – все бере участь у шаленій, відчайдушній грі чаклуна зі сторожем. Якщо виграє Дід, то стане молодим, розумним, красивим і багатим; програє – мусить лягати в домовину замість козака-чаклуна. Дід двічі виграє, чаклун благає ще й утретє зіграти і обіцяє до молодости й багатства додати ще й мудрість, знання найвищих таємниць світу. Помолоділий і здоровий, розумний і багатий партнер-сторож підіймає надгробну плиту і пропонує чаклунові повернутися до домовини. Він утретє не гратиме. З гуркотом зачинилась домовина над козаком-чаклуном.

Білого червневого вечора сиділи ми цілою групою й читали газету «Комуніст». Газета раз-у-раз почитувала ім'я Олекси Слісаренка. Ми сміялися.

Передова й усе майже число газети присвячене було роковинам смерті Горького. Газета рясніла епітетами «героїчний, великий, світовий і т. д. Максим Горький». А великим став Горький, головню, через те, що, як писалося в передовій газети, «учив і закликав письменників викривати ворогів, під якою б машкарою вони не переховувалися. Цього вимагає наша партія. Це є священний наш обов'язок. Але далеко не завжди здійснюють цей обов'язок наші письменницькі організації. Хіба не показовий для характеристики цієї політичної сліпоті і безтурботності, яка тут виявляється, той факт, що мізерна троцькістсько-авербахівська і націоналістична агентура в українській літературі – всі ці сенченки, щупаки, коваленки, колесники* так довго і безкарно орудували на літературному фронті».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.